

УЛУГ-ХЕЛ

Тыва чогаалчыларның сеткүүлү

1, 2000





ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧОГААЛЧЫЛАР
ЭВИЛЕЛИ

*Чечен
чогаал
болгаш
ниитилел-
политиктиг
сеткүүл*

1. (26). 103.2000

"Улуг-Хем"
сеткүүлдүн редакциясы



Кызыл

Ч. Ч. Куулар,
кол редактору

Э. Б. Мижит,
харысалгалыг
секретарь, поэзия,
критика килдизиниң
редактору

Чогаалдарның
машинага
ийи интервал
парлаан
бирги хоолгазын
хүлээп алып

Редакция коллегиязы:
Е. В. Антуфьев,
А. А. Даржай,
Н. Ш. Куулар,
З. Б. Самдан,
А. Х-О Ховалыг.

1-ги, 2-ги ("Дириг эртине"),
9-ку арыннарда графика
чогаалдары чурукчу Шалык
Начынны

Авторларның бодалы
редакцияның туружу-
биле
дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, "Улуг-Хем"
сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

СЕТКУУЛДУҢ ҮНДЕЗИЛЕКЧИЛЕРИ: Тыва Республиканың Чазаа,
Парлаалга болгаш информация комитеди, ТР-ның культура, кино
яамызы, Тываның Чогаалчылар эвилели, "Улуг-Хем" сеткүүлдүң
чогаадыкчы коллективи.

ҮНДҮРҮКЧҮЗҮ: Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилели.
Россия Федерациязының парлаалга болгаш массалыг медээлер
чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгаларын сагыырын хынаар
база бүрүткээр Тыва Республикада девискээр эргелелинге сеткүүлдү
бүрүткээн.

Бүрүткеткен дугаары — Т-00028

"Улуг-Хем" сеткүүл, 2000

ТООЖУ, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

ХАР ИШТИНГЕ УЙГУ

Кызылдың башкы хары ээргииштелип тур. Хондур черниң кырын дуокаа шуглап чыдып алган, үүрмек чоңгулар чыгыгы хемчээлдиг кодан-тавааның эртенге чедир арткан сөөлгүлери бо. Башкы хар чүге дүн караңгызын ажыглап, кандыг-даа дыыжы кулактыг кижиге дыңнап безин шыдавас кылдыр дааш чок чааптар чоор деп, чашкы шаамның тывызыын сактып келдим. Үжен, дөртен, бежен ажыг башкы харларны билир ийик мен, а оларны чүгле дүне черниң кырын шуглаан кылдыр сакты-дыр мен. Хүндүскү башкы харларны орай күзүн хуулгаазын күзээн медезелим шагда-ла уткан. Ийе-ийе, чаа вектиң бүдүүзүнүн чаш хоюг башкы хары, сээң менди эреп моорлап кээриңни манап түрзүвусса-даа, бо дүне мындыг оожум илбилеттине бээриңни черле дүжеведим. Арыг, хоюуңну өндүр Хайыраканның сиртинде моон-даа онза кодан тавактап туру боор сен. Сени канчап доурактыг уддуңнарым-биле таптай базар мен, дидинмейн, чада кырында таалап көрүп-ле тур мен, чаап-ла тур сен. Чер баспаан чаш өпояаның хоюг саары дег, чаптанчыг чылыың-ны! Уян кижиниң карактары болза, шыгый берги дег, кайгамчык-ла арыг чаагай-дыр сен, баштайгы кодан-таваам. Хайыраан чаш хар даң адаары билек, чүс-чүс, муң-муң кижилерге, сая-сая чычаннарга, ыт-кушка таптай бастырып, оюл-бас-дыдылбас күчүлүг чоорган апаар болгай-ла деп, өске кижиге чугаалаар болза, мугулайым дораан-на эскертинер бодалды катаптап бар чоруй, хенертен тывылган соок харның чылыг тыныжын, канчап-ла ийик, сактып келдим... Ыдыктыг Мөңгүн-Хайыраканче үнүүшкүн үезинде орук ара бодалым ындыг болган чүве.

— Бо дыка ханы-дыр, ажырбас-тыр, Хертек — деп, бизең апарган корзагар хая баарында оваалай чалданы берген хөртүктү ледоруб сывын көзүлбес кылдыр киир шанчпыкаш, улаан дүвүү-биле чаржалаштыр алгырып, артымда турган Даңзычыже хая көрүндүм, Та чеже мындыг хар шуурганга

бай, кызыл, мөңгүн деп ачы-шынарлыг улуг тайгаларның арт-сынынга-даа, шыпшык бажынга-даа кады таваржып чораан эжимниң соокка карара берген эриннеринден: “Ыък” — дээн чөпшүл сөс үндү. Мээң тайылбыр кылбаан кылды-ныымның утказын аныяк кижини назыны дег, узун чылдар иштинде меңгилиг сүүрлер кырлап келген, даг эртемниг, соокка черге кедергей шыдамык, ону билбес кижини көөрге, шүшпөң кылдыр сагындырар Даңзычы шагда билген, хөвөң чыпшырган дег, агарты хыраалай берген адаамче баткаш, база хөртүктү шанча берди.

— Маңаа хондур манаар бе?

— Хонар-ла!

Бо хүн 1999 чылдың октябрь 4. Улаан дүвү дег, соовусче караңайнып эрте берген 55 чылдарны шалбадааш, дедир тыртып эккээр чүве болза, тыва кижиниң салым-чолу эки хүн бир аңдарлыр дээни дег, соңгу таладан өөрүнчүт медээни манап турган хүнү-дүр ийин. А талыгырда Москвада “Москва” аалчылар бажыңының дөрткү каадының бир өрээлинде Араттыг Тываның удуртукчузу Тока дарга, ооң дузалакчызы Кежик, эреңгей сайыт Чымба, малчын Лопсаңчап, элчин сайыды Ензак олар төрөөн черинче аас-кежиктин делгем оруун ажыдар үлениң бажында болгаш улуг күрүне ССРЭ-ниң чалгынының адаанче кирер угуулганың харызын манап, ажарга-ла даң адамы барык карак шиммейн манап турган хүннерниң бирээзи бо.

Ынчангы тыва кижиниң күзели бүткенден бээр 55 чыл болган. Байырлаар мугур чылдарны солун хемчеглер-биле демдеглээр чүве апарганда, колдуу башкылардан тургустунган 30 ажыг аян-чорукчуларлыг улуг бөлүк Меңги-Деңгер-Хайыраканның шыпшыынга үш алалыг Россия-биле, ак-көк алалыг Тываның тугун киискидер сорулгалыг келгенивис бо.

Артывыста, мурнувуста карарып көстүр бизең хаялардан өске чер-делегей ак саазын-на: меңги кырындан шуурганга сывыртаткан-даа, дээрден саарылган-даа хар чер-биле черге-лежип алган, ынаар Мугур уунче, ында күштүг сорунза салып каан чүве дег, шугумналып алган согунналып тур. Меңги, дош оранынга, буттарга быжыг чөленгииштиг болгаш,

төрөлзирек кылдыр сагындырар сүүр хая арты ыжык-даа болза, дүүвүленген хар арын чажырыштар уг тывылбады. Мөңгүн-Хайыраканнның сүрлүг аажызы кымның-даа ыргаан хөндүрүп, ырмазын сыптарын, ооң доштуг хиндиинге чедип каапкан Таңды башкызы, хая-сынны дорт-дорт үнөр Сат Андрей-даа, эң улуг назылымыс, чадаг чарышка Чаа-Хөлге кижиге мурнадып чорбаан Маады Анчыкай-даа, бүдүштүүнүн херечизи боор — чораанда аксындан сөс-даа белен үндүрбес, чүглө чугажак эриннериниң ужун чырташ кылып каар Хомушку Айлаана-даа база дүүвү өттүр карактарывыска меңгилег шыпшык тода көстүп турар Даңзычы-биле бис-даа ыяк-ла билир бис. Мурнувуста бизең хаяларны кырлап эртерге-ле, меңги, база 3500 метрже бедип алганывыстың харааданчыы кончуг. Дедир баткаш, дөө-ле дөвүн Мугур иштинде лагерьге хонгаш, эртенинде бээр кара дүнден үнгөш катап кээрин бодап кээривиске, хомудалдан чайгаар-ла хөрек иштинде човуур дыңналы-дыр. Ынчангаш-ла, бизең кырынга шалыпкыны-биле типкен, чурук дег хөлбеңнээн майгынынга примуска бир пак хире шай хайындыра каапкан Таңды оолдары: Оюн Эрес, Тюлюш Шолбан, Куштуг-оол Олег, Амай-оол алышкылар Сат Андрей баштады, тын быжыында турар чарыш аъттары дег, дежилген дүмбей делегейже дап бээриниң кырында бисти күткүткен турлар. Ужен, дөртен-даа назылыг кижини оол, кыс деп хүндү аянын, дорт адаар оран бо, бээр чүглө чалыы чүректиг улус үнүп шыдаар болгаш ындыг. Үе чүглө улуг дүүш хире турган. Согур душ бооп, оран-таңды ээзи биске эриг баарлыг бооп, харлыг, хаттыг соок шывыын ажа кааптар база чадапчок. Ол болдунмаза, эртен кара даң бажында шургуп үнүптер бис, шыпшыкка чедир, хөөрээр кижиге болза, даш октам хире чер аразы.

— Че, ижээнден казар, оолдар!

— Ижээнден?

— Ийе, хөртүк кылын-дыр. Маңаа дүүвүнү манап аар бис, кежээлезе хонуп-даа боор бис.

А хар ижээн казар дээн бодалдың эге ужу мындыг чүве. Мугур 20 чыл бурунгаар Шуйнуң Сайлыг-Хем өрү алгаш, Маганаты кирер утлуг сын кырынга чорувуста хенертен

келген шуурган аай-дедир-даа барбас кылдыр бисти дужап-кан. Өреге дуй тыртыпкан өг иштинде дег, улут имир дүшкен. Хаттың күштүүндөн, черниң кадырындан майгын-даа тиктинмес. Ак-маак үе иштинде-ле соок хат идик-хевивис иштинче союп кире бергеш, кызыл эъдивисти дагап эгелээн, өл хар арын-башты хөме шаварга, сырайты доңарының кырында келдивис. Эртенге чедир бистерден хар кижилер хуулуп үнөр деп барган. Канчаптарыл че? Эдертип чораан өөрүм даг-дүгү комбинадының ажылчыннары чүве, оларның бирээзи — Аянгаты оглу Монгуш Ким-оол хая баарында ыйгылда овааланган хар тепкен тур: "Ээй, эрлер, хар ижээн казар-дыр!" Хол хирээзи, хымыш, баалыңныг кружкалар холдарывыска элээн караңнаан соонда, беш кижиде хар ижээн-че союп кире берген, адаавыста майгын дөженип алган, чоорганнар-биле шугланган, кежээки чемивисти чыдып алган дайнап каап, шуурган ыды безин дыңналбазын кайгап чыдыр бис. Уваа, чартык шак бурунгаар бистиң амы-тынывысты үзүп каарының кырында турган соок, өл хар ам кылын, өшкү кежи чоорган-биле дег, бисти шуглап алган, эъдивис-даа кезип бээринден чажам дивезивис энерелдиг эживис апарганы эдептиг, Кирген үдүвүстү дуглап алганы-выстан ижээн ишти кедергей чылыг. Хар адаа чылыг дээрзин чеже-даа дыңназывысса, хөрзүндө үрезин, черден үнген оът эвес болгаш дириг кижилер бистер ооң дээрден баткан чылыын шыгжап алган чыдарын кайыын билир ийик бис. Ынчангы ол ажыдыышкынывысты кады ижээп, чык кылдыр удуп хонган өөрүмден кым-даа: тывызык болган Ким-оол-даа, дуңмам боор мөге Монгуш Миша-даа, эң шыырак бут бөмбүкчүзү "Самбыр" шолалыг Ооржак Саша-даа, ооң честези Монгуш Павел-даа сактып-сактып, хөөрөп шыдавастар ийик. Олар шупту Кудугуй деп черде Ак-Довурактың хөөрүндө даштындан тударга соок, адаанче кире бээрге, чылыг ак харга кыш боорга-ла шугладып каап чыдарлар. Амыдырал ындыг ышкажыл, үези кээрге, оюлбас, дыдылбас ак шуглактан кым-даа дезип шыдаvas. Кудай шуглааның чажыдын билип алган болгаш ону база катап ажыглаарының үези келгени бо-дур.

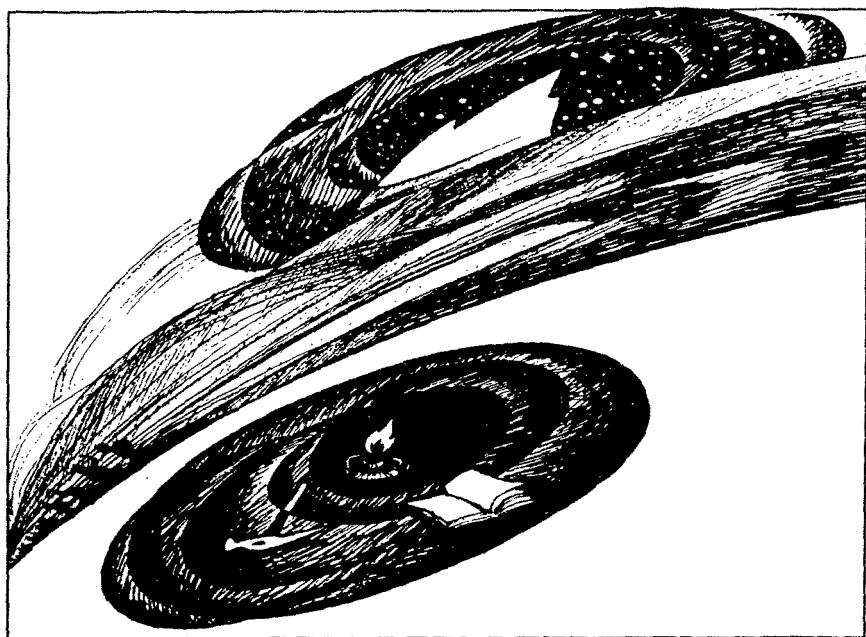
Кандыг-даа, шылшык, сүүр үнерде даг үнүкчүзү кижичиик-адак үнер чүве болгай, чүгле дериг-херекселин, бир-ийи катап өс эдип аар чемин чүктөп аар. Мөңгүн-Тайга үнерде база ындыг, артык чүък кым-даа албас. Ооң ужурундан-на, үжен хире кижиде бистер чүгле Таңды оолдарының чаңгыс майгыны бар. Аңаа беш-алды хире кижичи сыңып боор. Арткан улус доңа бербези-биле бирээ, ийи, үш, дөрт черден ижээн каза бердивис. Кол чепсек — ледоруб. Бисте аяксава безин бар эвес. Хар эжип кириптеривиске, дораа-ла эскертинген чүве — бежен ажыг хар назылыг улустуң караа шокараңайнып кээри болду. Агаар чедишпейн турары ол, бедик 3500 метрде болгай. Баштай ижээнниң аксын оюп алгаш, оон үлдүргей харны үндүр эжип, алгыдып бар-ла чоруур. Сүт-Хөдден келген аңчы-даа, суур чагырыкчызы-даа эрес шиниктиг Ондар Юрийниң удаваанда буду безин көзүлбейн барды, чүгле ак хар чаа тывылган ижээнден бурулаар. Ында мында ижээн каскан оолдарны көөрге, муртуун үндүр эшкен тарбаганнар-даа дег. Орус кижичер-ле өске аайлыг, Көк-Тей школазындан узун адагаш дег Дима Чередниченко хар ижээнни уургай каскан дег, дорт эжип эгелээн. "Хаяларга четкеш, кыдыынче казарым ол" дей-дир, ам артында хат уунче удур хөртүк оңгаштаан тур. Анаа турар кижичи тывылбас, хензиг шимчевейн баарга-ла хол, бутту соок хаарып эгелээр. Чүгле шимчээшкин, чүгле ажыл чылык-тырар. — бо бижиттинмээн даглар хоойлузун кедергей эки билир бис. Ооң ужурундан-на, "бо сирт кырынга хат-шуургандан камгаланыр хензиг чадыр-бажындан алызы барып кылып алза" дээн бодалды чер-чурттуң оолдары — Мугур-Аксының башкылары Өлчей Коомаадыр, Доштуг-оол Юрий, башкы кыс Даңзы Дамырак, Шожут Хеймер-оол, суур чагырыкчызы Шөмбүл Андриян дораан боттандырып, хаялардан даштар хооруп, чадыр ханазы салып эгеледилер. Бодаалывыс бүдүрүп, хананың бир чартыын-даа салып шыдавазывыс билдингир, ынчалза-даа, кылып турар ажылывыс — дыжын дүвүреткен кижичи-биле кажан-даа эл-хол бооп көрбээн Мөңгүн-Хайыраканның өл харынга хаартпазы-биле, соок хадынга өззэвис өттүр шаптырбазы-биле кызыл тынывыс дээн

демиселдин бир аргазы-дыр. Ажыл кылган кижичер-ле бирээни чогаадып эркээр, Чаа-Хөл кыстары Күжүгет Нона-биле Кызыл-оол Люба ашкан ном дег хемчээлдиг чуга хая даштары тып алган хар эже бээрге, оларның дуржулгазы булуттар кырынга бедикке дораан тарай берген болгаш күрүне университетинин студентилери: Кажин Айдаш, Куулар Женя, Чазыр Аяс база профтехучилище башкызы Оюн Елена олар чаа арганы чаңгыс көрүштөн-не ыяк шиңгээди аптылар. Ижээн каскан оолдарның баштай хөртүк адаанче бажы кирип турган болза, чоорту хөрээ, оон белкежи, удаваанда буттары безин чиде берди. Хана салып, хар эжип, аай-дедир шимченип чоруп тургаш бир көргөн — хар ижээнче кирген кижичер-ле чиде бээр апарган. Имир дүшкенде хая баарында салбараңнаан сарыг майгындан өске чүү-даа көзүлбес, шаараңнаан хөй кижичер дүннээн аганактар дег хар адаанче чиде бергеннер, чүглө човууртаан дүвү доңурар бодалдыг улузун чидирип алган меннип тур. Бир сактырга, Мөңгүн-Хайыракан ээ көрүп, даг үнүкчүлерин хойнунче камны-биле суп алган-даа дег.

Хайыраканның хойнунда, ийи карыш хире хар адаанда алды кижичер чыдыр бис. Бистерге дакпыш хире болбас ижээн-вис аксын Ондар Юрий пат боорунда эптештир хаап алды. Ам эдептиг, өске делегейде бис. Мында шип-ле шимээн. Сактырга, кулактар билдинмес арга-биле бөөшкүннеттине берген дег. Кырывыста шуурган улуп турарынга бүзүрээри берге, ол чүглө дүште-дүлдө дег-дир. Өөрүм ол дугайын кайгап чугаалажып чыдырлар.

— Адар-оол-биле Маруся ышкаш болганывыс ол-дур— деп, мээң-биле демей алдан-дургун уктуг, Көк-Тейге башкылап чораан бодамчалыг чугаалыг Ооржак Александр Сагаан-оолдун “Найыралын” сакты-дыр. Ол чогаалда аныяк тыва эр-биле орус эмчи уругнуң ужураалдарын бистиң салгал кедергей тода билир. Доңмазы-биле ийлендир дыгый кылдыр чыдыпкан, уйгуже дүлнүрү-биле шимээн чок бардывыс. Шимдинген карактарда баштайгы бодал көстүп келди: өршээ Хайыракан! Харын-даа кылын харың-хөртүүң биске белеткеп алган-дыр сен, буянныг-ла болдун, Мөңгүн-Хайыракан!

Эртен-не дүн караңгызындан хат-шуурган намдай бээрге, меңгиже тап-билээ чүткүп турбас бис бе! Дөрт ижээнге чээр-би ажыг кижиге чыдып турар чүве бо, а хат уунда сарыг майгынывыста алды-чеде хире кижиге олура хонуп турар улус. Оларның бирээзи Ооржак Маргаритага сүмслевес ужурлуг санал-даа киридим:



— Ээ, Рита, турист бүгү назынында майгын иштинге удуп-хонар а хөртүк-хар иштинге назынында чаңгыс катап хонуп көрөм, ол кончуг солун деп бил!

Сонуургавайн барды. Эртенинде хомудаар кижиге. Дараа-зында бодал: ырак ораннар, черлер чорааш, аалчылар бажыңының чымчак орнунуң, хар дег ак-чоорганының иштинче кире бээрге, кайы-хире тамчыктыг ийик, а биске ак хар адаа база ол хире чыргаддыг кылдыр сагындыра-дыр. Бертен дөрт шакта тургаш кылашташкаш, кадыр хая-дөштерже дырбакталып, бизең кырлап, хар ижээн казып — чилчиивис үстүп могаан-даа болзувусса, оорга-моюн шылады удуп хүнзээн чүве дег, уйгу келбейн-дир. Ооң чылдагааны бедикте

болбайн аан. Тыва чурттунга кажан-даа 3500 метр бедикке кижиге удувай чораанындан аңгыда, мында агаар базышкыны куду болгаш мага-ботта, мээ-медерелде үзүк-соксаал чок аттыккан ханда агаар холумаа эвээжээнинден ындыг. Ооң уламындан удаваанда буттар көжүп эгеледи. Че, олар доңар болза доңарлар ыйнаан, оларда чута кеш, каш дамыр, сөөктөн өске чүве бар эвес. Кожа чыдар өөрүм Дамырак-биле Нонаның база-ла буттарын соок чөргөп алган, шимээни ынаар караңгыда өске чыдын дилеп, доңган буттарын та кайнаар чажыраарын кызыдып турар улус ыйнаан. Оларга дуза кадар арганы канчаар-даа бодаарывыска тывылбас. Бистерде кеттинген хептен аңгыда шутлак-даа чок, доң хая кырында ийи-чаңгыс-ла кижиге рюкзагын чадып алган, бир кижиге коштунар хендир кырында, колдуу-ла кандыг-даа дөжек чок мындыг. Мээң адаамда үш илиг хире калбак кур бар ол-ла, сагыш чазамыктаар арга-дыр ийин. Бо назыда артка-сынга дөжек чок удаан эвес, черниң тыныжының соогу ам билдинди. Адаавыста анаа чер эвес, чайын безин аразында дожу эривес хаялар кыры болгай. Бүгү байдалды деңзилээрге, диш шаккылаар-даа, сырайты-даа доңар болза, даң аткыже ижээнден үнер арга чок. Шийдинген карактарда бир бода шөйлүп чоруткаш, Калчан-даа дег, Чолдак-Арт-даа дег бир-ле артты ажа бергеш уламчылап-ла каар. Оон ынчалза-даа дөмей-ле чаңгыс бодамче эглип кээр: ээ, тыва кижиге шыдамык-тыр эвеспе. Өзээвис өттүр соок шонган бистер хар адаанда чыдыр бис, оон караш дээш бир арт ашканда, тайга артында харга богдурган аңчылар көзүлдү, оларда таалың долдур олча-даа чок, боттары-даа, аъттары-даа үш хондур диштерин дайнадып көрбээн, хар-биле, бораан-биле месилдежиپ бар-ла чорлар. Дараазында кадыр арт артында кышчай, дүне-хүндүс дивейин малындан хензиг-даа хоорлуп көрбээн, төрөөн чериниң дошкун бойдузунга дадыккан шырайлыг, самдар хептиг ашак дыдыктарлыг кара өөнче уткуп келген ыт-кужун эргеледи аарак кире берди. Кандыг-даа үе, эрге-чагырга кээрге, ооң бодалы өскерлип-даа чорбаан, өскерилбес-даа. ооң бодалында чаңгыс-ла мөңгө чүве — малы. Чавызалак арт келди, а ооң артында хып дээн,

чалыы, чараш кыс барааннарлыг, шары чүүгү чыгыы барбаларны аппарат чор. Ооң өөнүң ээзи бистен барган, дуңмазы оол ис чок читкен, барбаларда ада танывас оглунуң ишти-хырны, бодунуң чаңгыс күзели — бажың садып аар дээн бүгү өнчүзү. Ам баалык келген, ооң ындында ховуда хендир-сиген бажы чыгган кезек иелерниң чүгүртүлөңнээш карактары дөрт чүкте. Күрүне хоойлузунуң каржызын олар билзе-даа, ажы-төлүнүң кызыл эктин чажыраы, эртем-суюлче оларын өөредири — иелерге дээди Хоойлу. Дараа-зында бир-ле бүлүргей баалык, а ында бүлүргей арынныг кижилер кожазында кырганнарның малын оорлаан, "рынок дээрге тывынгыр-шимченгир улустуң үези чүве дээн" деп маргыжары берге күрүне чергелиг сөстөр октадылар. Демги бүлүргей баалык дедир аштынган, а оорларын тудуп алган кырган боду херек үүлгедип алган дег буруузуна аарак, алыскан малының дуюун негей-дир. Ам арттар, баалыктарның аразы ырай-даа бээр, сыдым дурту дег чоокшулай-даа бээр, а ында болуушкуннар шуурганга сывыртаткан үзүк булуттар дег шывыраңнаар. Бо бүгү дүш эвес — бодалдар. Уйгу тывылбаанда дүш кайыын кээр. Бедиктер агаар чедишпезинден, черниң хаарган соок тыныжындан чүрек одуг. Кыры соок, адаа чылыг ак хар-биле, хырааланган демир дег соок хаялар аразынга эртирген дүнүвүстүң узуну тос ада назыны дег узун болду.

Эртенгиниң чеди шакта овааланган харны чүткүп үнүп кээривиске, шуурган улам калчаараан, меңгиже семээр дээн бодалывысты ынаар-ла Мугур, Каргы уунче карак чивеш аразында алгаш барды. Дежилген маңган-ак оваадан өөрүвүс үнүп турлар.

— Эйт, хондур удуп чададым! — дээн хүлүмзүрүг чер-ле салбас Данзычының соондан Каа-Хем оолдары Европ Александр, Хомушку Дмитрий, Салчак Андрей база найысылал чурттуг Монгуш Эрес дүүн ижээнче кирерде үзүктелдир-бээн каткызын катап-ла төгө бердилер.

— Ээй! Ам шупту дедир бадар! Шуглак-дөжек, а'ыш-чем чүктеп алгаш ижээнче катап кээр бис! Ол алгырган сөстөрни дүвүленген хар-даа, улаан шуурган-даа дораа-ла ыратпайн халыптай шаапты ышкаш...

Оюлбас, дыдыабас кудай чоорганының чылыг тыныжы-ның ачызында ынчангы өөрүмден безин чадаарда кым-даа хөк кылдыр чөдүрбээн-даа, харын-даа кызыдып каан каңны сугга кадырган дег улам дадыканнар, база амыдыралынга таварышпаан бир бергени төлептии-биле шыдажып эртилер.

Кызылдың башкы харының сөөлгүлери ээргиштелип бадып тур, а талыгыр Мөңгүн-Тайга бединде башкы-даа, сөөлгү-даа хар чагбас, ында ол мөңгеде.



Монгуш ЭРЕС-ООЛ

КӨДҮРЕР-ДАШ ТООЖУЗУ

(Барымдаалыг тоожу)

Ыраккы Саглының Ортаа-Халыын бажында орун хире калбак даш кырында салып каан көдүрер-даш бар.

Ол үе-дүптен бээр Саглы, Чыргакы, Аянгаты таварты ары, өвүр чонунуң аргыжар чоон оруунуң аксынга чыдып, амыдыралдың хайгааракчызы, төөгүнүң, херечизи, төрээн черивистиң шимелдези болуп келген. Ооң чаны-биле арттар-сыннар ажылдыр, хемнер-сутлар кежилдир шөйлүп чоруткан узун оруктан чеже-чеже кижилер аъттыг-хөлдүг азы чадаг аай-дедир чоруп, каржып-солчуп эртпээн дээр! Чеже-чеже кижилер ооң чанынга доктаап, хүндүткелдин демдээ кылдыр аңаа холун дегзип азы күжүн шенеп көрбээн дээр!

Ортаа-Халыын бажында Улуг-Арт аксының көдүрер-дажының тыптып келген төөгүзү солун. Көдүрер-даш хөйну көрүп, чоннуң, өгбелеривистиң өөрүшкүзүн, кударалын, муңгаралын деңге үлежип келген. Көдүрер-дашты көөргө-лө өлүг, үн чок ышкаш сагындырар. Ооң төөгүзүн коптарып, эрткен үеже хая көрнүп, кичээнгейлиг дыңнап көөр болзуңза, солун болгаш муңгаранчыг төөгүнү ол тоожуп бээр.

Чай адакталып, тайганың, оът-сигени оңуп, кедек черниң ой-чиктеринде, шарланнарның, хадыңнарның бүрүлери алдын-сарыг апаргылаан. Эртенги, кежээки үелерде соок билдинип, дүне шалың дүжүптер апарган.

Аалдар чайлагларындан көшкүлөп бадып, күзеглеринге хонгулап эгелээнде, Чыргакының мал-маганның, шыырак дээн кижилериниң бирээзи Монгуш Комбунуң коданынга база бир делгем ак өг немежи берген. Ол дээрге Комбу биле Долгарның хеймер оглу Дамбаның өө-дүр. Чаа ак өгден шилгедек дурт-сынның, чавагалап каан узун чаштыг, кара-саар кадыг идиктерлиг, торгу шыва тоннуг, долбанналчак кызыл чаактарлыг, оду хып турар улуг кара карактарлыг уруг чийги кончуг үне-кире халып, ажылдап чоруп турган. Ол Комбу биле Долгарның хеймер кенни Кара-дыр. Дамба биле Кара чоокта чаа өг-бүлө туткан. Кара алды оол аразында улустуң чаңгыс уруу, а Дамба үш оолдуң хеймери болуп өзүп келген. Ада-иелери кады-кожа чурттап чораан болгаш, уруглары бот-боттарын билчир. Кара Дамбадан ийи-ле хар бичии, деңге чыгыы өзүп келгеннер. Олар чоорту бот-боттарын сонуургажып, чоокшулажы берген. Улустары ону эскерип кааш, өглөп кааны ол.

Дамбаның хүндүс өөнгө олулары ховар. Малың маддаар, тараа кезип, бастыраар өдек кыштаг белеткээр дээш чоруп-ла каар. Уругларының амыдыралга, ажыл-ишке кызымак чоруу ада-иелерин өөртүп турган. Чаа өг-бүлө туткан аныяк уругларның ажылгыр, кежээзин чоок-кавы кожалары мактап чугаалажыр апарган. Чыл ажып чорда, аныяктарның өг-бүлезинге кыс уруг төрүттүнген. Дамба биле Караның өөрүшкүзүн чүгө деңнээр! Чай эгезинде төрүттүнген чаптан-чыг чаш уруун олар чер-чурттуң, оран-таңдызын каастаан чараш үнүшке дөмейлеп, Шеңне деп адап алганнар. Азарганчыг Шеңне ава-ачазының холунга, эргеледиинге таалап, аажы-чаңы көстүп кээп, каракка көзүлдүр-ле өзүп орган. Төрүттүнге-ле беш ай болгаш Шеңне хенертен авазының эмиин эмместеп, аакталып, эъди изип эгелээн. Хүннер эрткен тудум-на уругнуң салгазы дам барган. Шеңнени экиртип алыр дээш, авазы-ачазы, кырган-авалары, кырган-ачалары лама, хам чалап эккеп, кара эм сураглап, ижиртип, кандыг хемчег ап, канчаар кыспады дээр. Ол дөмей-ле дуза болбаан. Бичии Шеңне шыдашпайн барган. Аалдың улуг назылыг эр кижилери "читкен" уругну ынаар аал кедезинче чажырып кааннар.

Кара биле Дамба ажыг-шүжүгтө алзып, ыглажып-сыктажып шаг болганнар. Ада-иелери, дөргүл-төрелдери уругларыны чагып, сургап шаг болганнар. Эң ылаңгыя Дамбаның ачазының: "Амыдыралга өлүм-чидим дээш чүү-даа турар. Баштайгы бергелерге таварышкаш-ла ундарап-муңгарап, сула салдынып болбас, уругларым. Аныяк улус-тур силер. Амыдырал, ажы-төл силерниң мурнуңарда..." — деп чугаазы уругларның сагыш-сеткилинге дээп, бодандырган.

Уруу бүрлү бергениниң соонда беш-алды ай эрткенде, Караның ишти база билдиртип келген. Караның саатталы бергени чүглө уругларның боттарын эвес, а оларның чоок кижилерин база өөртүп эгелээн.

Изиг дендеп, ымыраа-сээк дойлуп турар апарганда, аалдар чайлагларже көжүп эгелээн. Дамбаның, ооң ада-иезиниң дээш кезек өглөр Чыргакы өрү Кара-Дыт деп черге чайлаглап көжүп келгеннер. Чайлагга келгеш, бир ай хире болуп чорда, Караның эди аарый берген. Дамбаның ачазы дүн ортузунда дүвү-далаш-биле чоруткаш, тудугжу кадай чалап эккелген. Даң адып чорда, Кара чиигеп, оол уруг божупкан. Аалда улустуң өөрүшкүлүү-даа аажок. Ашак, кадай "Ам-на уругларывыс амыраан-дыр, оолдуг болган" дижип, сеткил ханып, чугаалажып олурганнар. Аныяк ада-иениң болгаш кырганнарның өөрүшкүзү үр болбаан. Бир ай чедип чорааш, бичии оол база-ла кижилер арнынче удур көрүп албас, хөмүрертир өжүп чыткан көстүт кезекке-даа дөмейлежир апарганнар. Оларның ада-иелери уругларының ындыг байдалын көргөш, кээргеп, хилинчээн көрө бергеннер.

— Бо-ла хевээр сузувус хадып, соктуна берген орар эвес бис. Уругларывысты көргөш, баарым ажыыр-дыр. Хам, ламадан чалап эккеп, чүведен көргүзүп, кылдыртса чүл, кадай? — деп бир-ле хун Комбу айтырган.

— Мен база ынчап бодаар-дыр мен. Укутук, чаяанныг кижилер дуза-даа кадып болур-ла болгай — деп, Долгар ашаан деткээн.

Эртенинде Дамбаның ачазы хам хооп эккелген. Хам дыка үр алганып, хамнап келгеш, чугаалаан:

— Чер-чурт солуп көшпес болза хоржок-тур. Бо черге чурттаар болза, үре-салгалының оруу чаңгыс аайлай берген уруглар-дыр. Ону чайладып шыдавас-тыр мен..., күш четтирбес болду.

— Чурт чайлап, кайы утта барып чурттаза эки ышкаш, акым? — деп, Комбу хамдан айтырган.

— Чиге мурнуу чүкче, арт-сын ажылдыр чурттаар болза эптиг, ажы-төлү доктаар уруглар-дыр — дээн.

Ындыг харыы дыңнаан уруглар хөй бодалдарга алзып, муңчулуп, муңгарап шаг болганнар.

Сагыш-сеткилге аар, берге узун кыш эртип, час дүшкен. Ол үениң иштинде уругларның ада-иелери анаа олурбааннар. Дамбаның ачазы Саглы ажып, ында чурттап чоруур акы-чаавазы, төрелдери-биле ужуражып, сүмелешкен. Чылыг дүжүп кээрге-ле уругларны чер-чурт чайладып, Саглыже көжүрер болганнар.

Беш ай ортан үеде Саглыдан дуңмазы, кеннин көжүрүп алыр дээш, ачазының кады төрээн улуг акызы Кандан кош-туг-комнуг аъттар, шарыларлыг чедип келген. Дамба биле Карага өскөн-төрээн черинден, эш-өөрүнден, дөргүл-төрелинден ырап чорууру дыка-ла берге, муңгаранчыг болган. Ам канчаар, салым-чолга чагыртыр ужурга таварышканнар.

II

Чыргакы биле Саглы аразы херии-ле чер болган. Мал-маган сүрген, өг көжүрген улус ийи хонуп, арт-сыннар ажып чорааш, Саглыга чедип келген. Кандан дуңмазы, кеннин Ү стүү-Хову аксында чазаанга, өөнүң чанынга хондуруп алган. Аныяк уруглар акызы, чаавазы, бээ, кунчуу болур улус-биле чаа черге, танывазы чоннуң аразынга ынчаар-ла демнежип алгаш чурттап эгелээннер.

Уругларны көжүрүп эккеп алган төрелдери эки, сагыш човангыр улус болган. Оларның деткимчези-биле өске черге дүрген чаңчыгып, таныш-көрүштүг, эш-өөрлүг-даа болу бергеннер.

1922 чылдың сес айның чаазы. Дамба биле Карага эң өөрүшкүлүг хүн болган. Ортаа-Халыын унунда Үзүк деп черге оглу Сайлыкпан төрүттүнген. Оглу дорутуп, ийи хар ажып чорда, уруглуг база апарганнар. Оозун Өлзеймаа деп адап алганнар.

Саглының чараш чурумалдыг чери — Ортаа-Халыын Дамба биле Карага эргим черлерниң бирээзи апарган. Олар аңаа амыдыралдың эн-не аар, берге үезинде көжүп келген-нер. Чылдың эргилделиг үелериниң аайы-биле Ортаа-Халыын унунга турлаг-хонаштарын солуп көжүп, аас-кежиин тыва берген. Ам олар чуртсунганы Саглызынга Ортаа-Халыынга чоргаарланыр апарган.

Үстүү, ортаа, алды Кызыл-Туруглар, Өртең-Шанчыг, Оваалыг-Даг Ортаа-Халыын хемниң унун дургаар чыскаалдыр тургулапкан, оон чай, кыш чок кыңгырткайнып чыдар агым суунуң даажын удумзурай бергилээн таалап дыңнап тургулаарлар.

Кызыл-Туругларга чаглактанып алгаш чоргаар, шөлээн өскөн талдар, дыттар хем унун дургаар бөкпек-бөкпек, узун суук-суук апаргылаан, салгын аайы-биле таваар саглаңайнып каап тургулаарлар. Чайгы, часкы, күскү үелерде Ортаа-Халыын унну, Кызыл-Туруглар баары диңмиттиг, хайымныгла! Янзы-бүрү куштар мыжырадыр эдиң, сыйтылашкан. Хараачыгайлар, хартыгалар, кызыл-думчуктар, көге-бугалар, тааннар, кара-баарзыктар, дээлдигеннер туруглар арын-нарында шаараңдыржып-ла турарлар. А часкаар чайын Кара-Дөргүн, Үзүктен эгелээш, Халыын-Бажы чедир үн алчып эткен хектер, итпиктерниң үнү туругларга чаңгылангаш, амыдыралдың хайныышкынныг, демниг аялгазы болуп, кайы ыракче ужугуп турар.

Дамба биле Кара Саглыга чурттап келген үезинде хөй-ле чүүлдерни эскерип биле бергеннер. Чыргакыга бодаарга, Саглының туруш-байдалы, агаар-бойдузу бир янзы, онзагай чер болган. Агаары дүрген өскерлиичел. Кыжы чылыг. Чазы узун, соок, хадымырлап, дедир сырыннап-ла турар. Чайы кыска, сериин. Чамдык чылдарда сес ай төнчүзү, тос ай эгезинде безин харын киир чагылай кааптар.

Саглының девискээрин долгандыр бедик-бедик, кадыр-кадыр тайга-сыннар кажааландыр тургулапкан турар. Күзүн, кыштың соок тыныжы чедип кээп турар өйде база часкаар хар эрип турар, хемнер, хөддер суу частып чыдар апарганда, Саглы аксы — Нарынзакты өрү-куду туман соястап чоктап кээп, Туруктуң, Өртең-Шанчыгның, Кара-Кожагарның, Бош-

Дагның, Оваатының эдектеринде эргеленген, ыжыкталган
чүве дег, тырлыш туруп алып.

Көгөрим, Улуг-Дагның, Дөңгүлектің, Шокар-Тайганың баштарынга, чогаларынга, каъттарының сыгылгактарынга меңги харлар чай ортузу чедир агаргылай берген чыткылаар. Кыды-Халыын, Ортаа-Халыын, Мутурнуң агым суглары Саглы аксын чара чүткүп үнгөш, моол девискээринче дааш-шимээнний-биле агып кирип чыдар.

Аяс хүннерде сүрлүг, чоргаар көстүр Улуг-Даг ак-көк дээр-
ниң делгеминге көстүп келген булут бүрүзүн бодунче чыыра
тыртып, чыгза-чыгза, хөрээнге чедир шуглаттыныптар. Оон
чоорту көгжегер куу булуттар көвүдөп, өске тайгалар башта-
рынче соястап, тарап эгелээр болгаш кудай “ыдының кежин”
андара эштип, харын уруп, чаъзын саара-ла бээр. А оон
кедерезе хенертен келген хат-шуурган арга-арыгның
ыяштарын салбараңнады силгип, хөрзүн довуракты, элезин-
сайны, харны черден коптарылдыр шаап-ла эгелээр.

“Сагыш ышкаш чүве болза, Саглы ышкаш хову болза” деп чугааның чонда тарай бергени база-ла ужурлуг дээрзин Дамба биле Кара Саглыга келгеш эскергеннер. Дүжерликтин эдип каан орун дег дески ховузун, Саглы-Бажының чадып каан ширтектер дег делгемнерин кым магадавас боор!

III

Комбу уруглары Саглыга чурттай берген соонда, үргүлчү кээр апарган. Аңнап, диинчеп-даа чораан аайы-биле чедип кээр, арбай, тараазын чүдүрүп, арттынып алган-даа ажып кээр апарган. Бир-ле катап Комбунуң акызы Кандан дүңмазындан:

— Чыл дургузунда каш-даа кээр, узун орук чоруп, арт-сын ажарындан канчап шүүтсүнмес кижиге боор сен? — деп айтырган.

— Уругларымны сакты бээр кижидир мен. Ынчалгаш Саглы биле Чыргакы аразын кожа аалдар аразы-биле дөмей бодаар апардым, акый — деп харыылаан.

Комбу бичиизинде Моолга лаа суургазунга өөренип чораан болгаш моол бижикти, моол аылды эки билир. Бодунуң үези-биле алырга, шыырак дээ бижики бичиглит кижилернин бирээзи. Ынчангаш-ла боорон, бөр-чүрттунуң улузу

ооң чоғум адын шоолут адавас, Көк-Бижээчи азы Бижээчи дижирлер. Комбу кончут сөөккүр, шыырак кижичораан.

Бир-ле күзүн Комбу база-ла Сағлыда уругларынга ийи аъттарда тараа чүдүрүп алган чедип келген. Каш хонук иштинде төрөлдөрин кезип, уругларының ажыл-агыйынга дуздалашкаш, чанар деп барган.

Кандан дуңмазын арт кырынга чедир үдевишаан, кедээр тайгаладып салгылапкан аъттарын чоокшуладып алыры-биле кады чорупкан. Алышкылар Ортаа-Халыын унун өрү алгаш, Улуг-Арт аксында орук кыдыында орун хире калбак даш чанынга дүшкеннер.

Комбу аъдын оъткарып сала каапкаш, хем кыдыынче углай кылаштаан. Акызы таакпылап, көрүп олурарга, Комбу суг кыдыындан улуг-ла ак-куу өңнүт даш көдүрүп алгаш келген.

— Ону канчаарың ол? — деп, акызы кайгап айтырган.

— Ары, Өвүр чонун аргыштырып турар улуг орук аксынга, уругларымның турумчуп чурттаан черинге салып каан демдээм болур ыйнаан, акый — дээш, көдүрүп эккелген дажын орук кыдыында калбак даш кырынга салып каан. Акызы дуңмазынче кезек көрүп тура, улуг тынган.

— Эр кижичөлүн эрттир уян сеткилдиг болуп, хөй чүве бодап чорбас чоор, оол — дээш, дуңмазының бажын суйбап каан.

Улуг-Арт аксының көдүрер-дажы ол хүнден эгелеп ынчаар тывылган. Олап чоруп, Улуг-Арт таварты ашкан кижилер ооң чанынга доктаап, ол дашты көдүрүп, күжүн-даа шенеп, маргыжар апарган. Кончут шыырак дээн эрлер көдүрер-дашты дөңмек ортузу чедир көдүрзе экизи-ле ол. Чамдыктары адаандан хүн-даа кылайты көдүрүп каар. Көдүрер-дашты шимчедип каар ийикпе азы холун дээскеш-даа эртерлер бар.

Кандан дуңмазындан алды хар улуг. Бир оолдуг, бир уруглуг, ортумак амыдыралдыг арат. Алышкыларның ачазы ат-сураглыг ус-шевер кижичораан. Кандан бичиизинден ачазының чазанып, узанырын сонуургаар, топтаар чораан. Он үш хар үези тургаш-ла, ачазынга дузалажып, хөрүк базып

берип, илбек, шопту, бижек, кыскаш дээн ышкаш эдилел херекселдерни демирден соп кылып, ыяштан хүүрек, деспи, балдыны безин чазап кылып турар апарган. А кажан Кандан өг-бүлө тудуп, аңгы амыдыралдыг апарганда, назы-хары улгады берген ачазы бүгү-ле чазаныр, узаныр херекселдерин оглунга дамчыдып берген. Оон эгелээш-ле, дарганнап, чазаныры Канданның бир кол ажылы болу берген. Ары, Өвүр чарыктың чону ону адазын дөзээн ус-шевер кылдыр үнелеп, чагыг кылып келир кижиле көвүдээн. Ортаа-Халыын унунуң суук ак талдарындан өг ханалары, ынаалары, шарыларга тайгадан чүдүрүп эккеп алган кургаг пөштөрин дилип, белеткеп алгаш үлгүүр, аптара, орун, ширээ-даа, эзер, ыңгыржак-даа чазап кылыр. Дарганнаарынга демир тывылбас, ховар шаг турган. Ынчалза-даа айбычыларның эккеп бергени, бодунуң тыптынып алганы демир-дестен шоочалар, оттук, бижек, аът дагазы, чес, хола, мөңгүн дээн ышкаш өңнүг демирлерден чүген, чулар белдирлери, херээжен улустуң чүстүк, билзек, сырга дээн ышкаш каасталгаларын-даа кылыр.

Өөнүң чанынга кожа тип алыр бичежек өө бар. Ол Канданның иштинге чазанып, дарганнаар өө-дүр. Чазаныр, узаныр херекселдерин ол өөнүң иштинге эмгелей салгылап, ханалар баштарынга аскылагылап, ынаалар артында кызыткылап каан турар.

Кыжын демир-дестен чүве кылып, узанырынга ажыглаар ыяш хөмүрүн чер кара, чылыг турда-да, эндере белеткеп алып.

Акызының өөнге оон-моон келир кижилер хөй болгаш, Дамбаның таныш-көрүштөри эндерилген. Дамба ададан төрөөн үш алышкының бирээзи-даа болза, кадыг-бергеге чалынмас, тура-соруктуг, эрес-шоваа, эткир-хангыр мага-боттуг. Акызы үргүлчү чазанып узаныр. Ооң уламындан аалдың мал-маган-биле доктаамал сүржүп, халбактаныр, ыңай-бээр чорук чоруп, херек бүдүрер кижизи-ле Дамба. Ол улус чалгааратпас хөглүт, баштак аажы-чаңныг. Каргы-раалап, хөөмейлеп, ырлаар эткир боостаалыг. Саглыга кээп чурттай бергеш, үр-даа болбаанда, ону чоок кожалары ыраа-

жы Дамба дижир апарган. Дамба шынап-ла ындыг. Мал-даа малдап чорааш, чорук-даа чорааш каргыраалап, хөөмейлеп, ындынналдыр ырлагылап каап чоруур.

Ынчан изиг, кааң чай турган. Дамба акызы суг-биле Деспек-Аргага чайлап чыткан. Бир-ле хүн ийи аъттыг кижиге келгеш, Дамбага:

— Соңгузу хүн Оваалыг-Дагның оваазын дагыыр. Суму чагырыкчызы силерни дагылга кээп, чонга аян тудуп бээри-биле чалап тур — деп дыңнатканнар.

Дамба ону дыңнааш, чүү-даа дээр аайын тыппайн аңгадак-сап олурда, келген кижилерниң бирээзи:

— Оваа дагыры дээрге чоннуң найыры болур чүве болгай. Сумунуң чону аңаа чыгыр. Силер база аңаа баар силер ыйнаан, дуңмам? — деп, Карадан айтырган.

— Суму чонунуң байырлалы болганда, баар апаар бис — деп, Дамба Караны мурнай харылай каапкан.

— Ындыг, ындыг, баар апаар бис, акыларым — деп, Кара Дамбаның чугаазынга улашкан.

Оваа дагылгазынга чон хөй, оюн-тоглаа-даа солун болган. Дамбаның ырлаарын чыылган чон магадап, катап-катап ырладып шаг болган. Ол хүнден эгелээш-ле, Дамбаның ыраажы ат-сураа чон ортузунга алгаан.

IV

Дамба биле Караның Саглыга кады чурттап келген үезиниң иштинде чуртка, чоннуң болгаш боттарының амыдыралынга хөй-ле өскерилгелер, чаартылгалар болгулаан. Россияга өөскүп үнген хувискаалдың ужу-кыдыының чалгыынга-даа Дамба таварышкан. Ол хүн Дамба Кыдыы-Халыында даайы сугже бар чораан. Кезек-Даглар үстүндө белге бар чорда, аңаа уткуштур боо-моңгулуг, аът-хөлдүг чээрби шаа кижиге кел чораан. Актар, кызылдар дугайында дамчыр чугаа ооң сагыжынга кире дүжерже, Дамба сести хона берген. Дезиптер арга чок. Чер ак. Ооң кадында уткуй кел чораан улус Дамбаны база эскерип каапкан. Шилги аъттыг, бырдаан боо чүктээн, тырың кара эр аңаа уткуштур челдирип келгеш:

— Кайнаар бар чор сен? Чүү кижиге сен? — деп айтырган.

— Кыды-Халын бар чор мен. Ортаа-Халын бажында чурттап чоруур Дамба деп киж и мен — дээн.

— Мында кызылдар, үймээнчи араттар бар бе? — деп, чеде халдып келген аъттыг кижилерниң аразындан эъткир шырайлыг, сыгдыгыр карактарлыг, элээн улгады берген назылыг киж и айтырган.

— Чок. Ындыг чүве черле дыңнавадым.

— Ынчаарга-ла, эки-дир. Бистиң-биле кады чоруп, орук баштап, айтып бээр сен — деп, ол-ла киж и барык дужаай аарак чугаалаан.

— Кайнаар орук баштап дээриңер ол? — деп, чүнүң-даа ужурун билбээн Дамба ылавылап айтырган.

— Мөңгүн-Тайга таварты Алтай чуртунче — деп, шилги аъттыг, бырдаан боо чүктээн тырың мага-боттут эр чугаалаан.

— Силерниң-биле кады чоруп шыдапас мен, акыларым. Аалда чаа божан, чаш уруглуг кадайым бар. Чанында чүгле уругларывыс бар. Оон кадында орук база билбес-тир мен — деп шынын чугаалаан.

— Ажырбас! Бистиң-биле кады чоруур сен! Оон башка... — дээш, демги-ле эъткир шырайлыг, сыгдыгыр карактарлыг элээн улгады берген хире назылыг киж и кымчызын өрү көдүрүп, бажының кырынга хыылады чайгалып, хөректенген.

— Өршээ, мени салып көрүңер. Херек болза аъдымны-даа алыңар — деп, Дамба чанны аарак дилээн.

— Хөй чүве чулчурбайн, дүрген бистиң-биле кады чоруп олур! — дээш, бир киж и ортузу чеде берген, шилгедек дурт-сынныг, төгерик карактарлыг эр Дамбаның аъдының узун-дынындан сегирип, кожаланштыр тырткаш, челдирип ыңай болган.

Саглы хемни кежип, Дүжерлик ховузун эртип, Сай оруунче кирип чорда-ла, хүн ажып, имир дүжүп эгелээн. Дамба дүвүрөп, муңгарап, хөйнү-ле бодап чораан. Ол кижилерниң чугаазын дыңнап чоруурга, кызылдардан дескен, оларның-биле аткылажып-чаалашкан-даа улус болган. Дескен кижилер Кажалыг-Хем аксынга чедип чорда, караңгылаан. Кажалыг-Хемниң бажынга четкеш, сынны эртен, даң баштап ажар дишкеш, дүжүп, аъттарын өртей

баглап, одагланып эгелээннер. Дамбаны карактаары-биле дагзып каан аныяк эрний одаг чанынга ойталап алгаш чыткаш, удумзурай бээрин ажыглап алгаш, Дамба бүдүү аткаар соястап чоруй, артында турган чаш шеттер аразынче ажытталып алгаш, аяар дезип чорупкан. Элээн ырагыже дааш үндүрбезин бодап, бут баштап кылаштап чоруй, одаг ажытталы бээр орта, тура дүжүп, улуг тынган. Ыңай-бээр чижеглей көргөн соонда, Кажаалыг-Хемни куду карак-кулак чок маңнап-ла баткан. Бир черге будун та дашка, та ыяшка тепкени ол, кудургай куду согунналы берген. Чер даянган адыштарының ишти ажыш-ла дээн. Харлыга берген. Кезек чыткан. Элээн болганда, шимчеп, ковайып олуруп алган. Адыштарының иштинин, дискектеринин аарып, саргыыры-ла хөлчок. "Ол-даа ажырбас. Дүрген ырап чоруур, үе чидирген херек чок. Келген оруктан чоруп болбас. Чоктап кааш, сүре бээр чадавас. Моон дорт ынды талакы тайгаларже караңгы турда кежип алып. Мени ынаар дилевес. Суглуг-Чарык, Сайыр-Аксы чедип алган соонда, Бош-Даглар артылааш, Мугур-Баштап таваар кылаштап чана-ла бергей мен" — деп бодай каапкаш, туруп кээп, алды Сайыр-Бажының чириинче дээр актай чигелей көрүп алгаш, дүрген-дүрген базыпкан.

Дамба даң агарып, чер чырып келгенде, алды Сайыр-Аксынга кылаштап чедип келген. Сайырның шолурааш кара суунуң кыдыын орта чыда каапкаш, суксун хандыр харамдыгып пактай каапкан. Кештери сойлугулай берген адыштарының иштин көрүп олура, сугта чуй туткулаан.

Ынды чарык тайгалар, Сай-Оруу, Кажаалыг-Хем, ооң дужунда, Сарыг-Сиген ховузун, Сайлыг, Теректиг аксының ховуларын кежилдир, Күзүлеңги, Кыр кырында көстүп чыткан. Дамбаны дилеп, сүрген хире шинчи чок. Адыш иштинде дег тода көстүп чыдар ол делгемнерде элеш, караш-даа дээр чүве сураг.

Дамба аалынга дүш ажып чорда, кылаштап чедип келген. Акызы ооң чугаазын дыңнааш: "Актарның талазынче киргеш, кызылдарга кызагдадып келгеш, дезип бар чораан улуска таварышкан-дыр сен. Аът-хөл-даа канчаар, бодуң тын-менди дезип чедип келгениң эки болган-дыр". — деп чугаалап олурган.

Дүвүрээзинниг чылдар эртип, чоннуң эрге-чагыргазы тургустунган. Чаа амыдырал дээш шимчээшкин чер болганында калбарган. Дамба биле Кара оон чыда калбааннар. Ужук-бижикке өөренип, улут оглун болгаш улут уруун өглөп-баштап ап, кырган-ава, кырган-ача-даа апарганнар. Чыраа-Бажы деп черге школа, столовая, садыг, суму чагыргазының болгаш башкылар бажыңнарын тударынга Дамба киржиپ, уругларының ортуннарын школаже өөредип киирген. Саглы сумузунуң төвүн чоннуң көвей кезииниң бадылааны-биле Кызыл-Тей адаанда Улут-Хорум ховузунга тудар деп шиит-пирлээнде, Чыраа-Бажынга туттунган турган чуртталга, албан черлериниң бажыңнарын ынаар көжүрүп, Сай-Оруунга тудут ыяжы белеткежиپ, сөөртүрүнгө, Кызыл-Тей суурнуң таваан салчырынга Дамба база-ла киржип эгелээн.

Херээжен кижиги ыңдыг-ла болгай. Кара уруг-дарыы, саан-савазы, өг ажылы-биле тутчурунга-ла өйлежиپ эгелээн. Ол ам дөрт оол, дөрт кыстың иези апарган. А Дамба ниитиниң ажылын, алган онаалдазын кылчып, күүседир дээш өөнгө олулары ховартаан. Ынчалза-даа суур-биле аргыжарынга эптиг болзун дээш, кыштаан Кара-Кожаяр баарынче чоокшулады көжүрүп, тудуп ап база четтигипкен.

У

Бир муң тос чүс бежен чылдың февраль чээрби чеди Саглы девискээринге хөлчок соок, бүргөг, хаттыг хүн болган. Дээрни, тайгалар кырын көжөгеленчек кара булуттар шыва ала берген. Хат бирде оожургай каап, бирде дыңзып кээп, бууладыр дүвүлөп каап турган. Мал-маган өдөктөн безин үнүксевес, кажаларже, сери адаанче сыңнырынга-ла өй.

Даштыгаа ажилдап чоруп турган Дамба өггө кирип келгеш:

— Бо хүннүң сагыш-сеткилге анчыг, дүвүрөнчиг, аар деп чүвезин. Кайнаар-даа көөргө, караңгы, дүмбей чүве — деп чугааланган.

— Харын аан. Канчап мынчаар килеңнеп, бүргөп турар кудай боор. Кажан-чежен аязыр чүве ирги але — деп, Кара көржең одап олура чугааланган.

— Кижилер-даа канчаар, тоор эвес. Бажыңнарынга,

өглеринге ыжыкталып, чыннып, бар чок аъжын-чемин кылып чип олуларлар-ла ыйнаан. Чер оъттаар мал-маганга-ла берге-дир — дээш, Дамба дөр бажынче эртип, олуруп алгаш, даңазынга таакпы тип, тырта берген.

Ол аразында ыттар ээре берген соонда, өгте НКВД ажылдакчылары Кочаа биле Хөмеш кире халчып келгеш, экименди-даа солушпайн, өг иштин үжеп-чиндип, аптара-саваны доңгайты туда бергеннер. Өгте олурган уруглар кортканындан ава-ачазының артынче сыңны бергеннер.

— Чүү болду, оолдарым? — деп, Дамба девидексеп айтырган.

— Ыыттава, ашак! Чажырган боо-чепсээң, хораның, чажыт бижиктериң дептерлериң кайыл, чоннуң дайзыны?! — деп, Кочаа хөректенген.

— Менде ындыг чүвелер кайда боор, даргаларым — деп, Дамба кайгап харыылаан.

— Чүве мегелеп, чажырып турба! Бээр тур, ашак! — дээш, Хөмеш Дамбаның кедип алган орган негей тонунуң мойундуруундан сирбектей туткаш, тургузу тыртып эккээрге, Кочаа Дамбаның ийи холун хүлүй демирлей каапкан.

Уруглары авазының артынче сыңны бергеш, ыглажып, сыктажып-ла эгелээннер.

— Чоп хөөлештиңер, бөрзектер! "Контр" адаңарга болчуп тур силер бе?! — деп Кочаа улам коргунчуг кылдыр хөректенген.

"Контр" деп сөс дыңнааш, Кара серт кыннып, корга берген.

— Уругларым адазын салып көрүңер, оолдарым. Багай кырган ашакты ол чүү деп турарыңар ол? Хоп, нүгүл турган боор, салып көрүңер — деп, холдарын тейлей тудуп, дилээн.

— Феодал уктут куруяктың ашаанга болчуп органын көрбөс бе. Шын бе, меге бе дээрзин көре бээр силер — дээш, Дамбаны өгден үндүр идип эгелээннер.

Дамба өгден үнүп чыда хая көрнүп келгеш:

— Ыглашпаңар, уругларым. Аваңарга эки дузалажып туруңар. Кем-херек үүлгедип каан эвес мен. Актыг кижидораан чедип келир мен — деп, чугаалаан.

— Аксың хаг! Актыг сен бе, буруулуг сен бе дээрзин

амдыызында айтырбадывыс — дээш, Кочаа Дамбаны эжиктен үндүр идипкеш, сүрүп алгаш чоруй барганнар...

Кара өөнүң иштин аайлай салып, уругларын чемгерип кааш, кажаада хоюн ажыдыпкан. Оъттаксаан хой аал кедезинде кожагарже улай шуужупкан.

Бежен хар ажа берген назылыг ие карактарының чажын чеңнери-биле чода туткулагылап каап, хоюнуң соондан тендиңейндир кылаштап бар чораан.

"Орталан! Канчап бардың? Туттун!" дээнзиг, хат ооң арнынче харны эчигейлей шыва шаап, ээргииштелип турган.

Уланчызы дараазында үндүрүлгедө.



Раиса ОНДАР

КИШ КУДУРУУ

Ажылым черле ындыг: кижилерге ужуражып, чугаа-соот кылып.

Бо удаада бир-ле сайыттың хүлээп алышкынынга баар херектиг апарган мен.

Келген херээмни секретарьга чугаалааным соонда, ол даргазынга кииргеш, мана дидир деп айыткаан. Сандайга манап олуруптум, өрээл иштин долгандыр шинчиледим-даа.

Секретарьның бодун база таныыр, ооң-биле чаңгыс эвес катап ужуражып, чугаалашкан-даа бис, харын-даа ол менден ийи киш кудуруктары дилеп, "эжимейлеп" маңнап турганын сактып келдим.

Кара-Кыс (секретарь уруг) ховар-ла чараш дээн херээженнерниң бирээзи кижиге, бойдус аңаа ырлаар салым-чаяанны база-ла харамнанмаан. Ол бодунуң чаражынга болгаш ырлаарынга кончуг-ла чоргаараар, харын-даа ооң аажызында бир-ле ылчың чаң барын билир кижиге мен.

Эжимни шинчилеп оарарымга, ооң чаражы дам барган, бир-ле байырлал кежээзинде келген кижиге дег, кеткен хевинде-даа, ал-бодунда-даа черле онзагай шинчи бар болду.

Ындыг улуг чараш бажында, улуг дарганың секретары болуру ындыг-ла амыр эвес херек. Орта кижиниң чаражы

база-ла эвээш эвес чүүлдү ойнап турар болдур ийин. Херээ-
жен чон черле ындыг улус, чаражынга ынак бис.. деп-даа
ырлажыр болгай бис. Ылаңгыя, бодум хуумда херээжен киж
кымга-даа дөмейлешпес, катаптаттынмас болур ужурлуг деп
бодаар мен.

Үе эртип, манаашкын узамдыгып, эжим-биле бистиң
аравыста бот-боттарын танышпас улус дег, тоомча чок
чоруктуң кедергей ыржымы турупкан.

Ыржымны ында-хаая телефон үреп турду. Эжимниң
кандыг киж-биле чугаа кылып турары ооң чугаа-хамаарыл-
газындан илдеңин билип ордум. Чамдыктары-биле эптиг-
эвилең, орустаан, тывалаан, харын-даа чыпшылаңнаан,
өскелери-биле каржы-доңгун, чугаа узун эвес, азы телефон-
нуң даңазын дүрген-не салыптар болду.

Киж деп амытан кончуг-ла чүве аа, тозан-тос чаңын
доозазын чаңнаан турар аан, чеже-даа эртемниг, чараш болза,
бөдүүн, кижизиг чаң чок чөгенчигбейлерни ол аажы-чаңы
шуут үреп, кааптар...

Эжим оон тургаш, изиг кофе кудуп алгаш, калбак
шоколад хемире берди.

Сөөлүнде-сөөлүнде дүүштээр шак база чоокшулаан,
келген херээм чогувайн баар болду бе деп бодааш, чугаа
эредим.

— Кандыг кончуг үр чоор?

Эжим мени эскербеди, ыттавады-даа. мынчап орап
болза, херек бүтпейн баар дээш, эжимче "халдаашкын"
кылып эгеледим:

— Кай, мени танывас-тыр сен бе, Кара-Кыс?

Ол ам-на бодунуң адын дыңнааш, мени чаа көрүп каан
дег чүү киж апарды бо дээнзиг, менче көрүп келди.

— Силерни сагынмайн тур мен — деп харыылады.

Ынча дээрге сеткилим, шынап-ла, хомудай берген. Ындыг
үнүп-кирип чоруур аажы-чаңныг улуска аңаа хамаарылгалыг
бир-ле онзагай чүвени чугаалаар болза, миннип, кижизиг
чаңы кирип кээр чүве дээнин сактып келгеш, дорт-ла
чугааладым:

— Мени сагынмас-даа болзуңза, ийи киш кудуруун черле
сактыр боор силер.

Эжим киш кудуруктарын ам-на сактып келген боор, ам-на орталанып келди.

— Ийе; ийе, ону канчап сагынмас боор, сен дээрге Долаана ышкажыл сен — дээш, каткы-иткизи кыңгыраар, хулүмзүрүүн харам чокка чажып, хөөрөп-ле үндү. Кофе, конфетазы-биле-даа хүндүледи, даргазынга-даа бараалгады, ооң соонда чоруум чогуп, үүлөм бүткен болгай!

Ачылыг-ла киш кудуруктары, канчап-ла харын сагыжымга кире дүжүп кээри ол ийик, ону сагынмаан болзумза, чоруум-нуң чогууру чөгенчиг-ле турган. "Ак өргээден" үнүп ора, "мал алазы чараш, кижиги алазы чүдөк" деп, тываларның үлегер чугаазан сактып чордум ийин.



Хертек КУСКУН-ООЛ

БӨРҮ АҢЧЫЗЫ КӨКҮҮ АШАК*

Чечен-чугаа

Хар чаапкан. Чылы кирген бистер Ай-Даш биле Чинчи-Даш дүүргелер чүктээн, кезек-кезек хоор-сарыг өзеннер таварып чүгүрүп бар чор бис. Аргалыг-Симистейниң аксынга какпа сөөрткен бөрү изинге таваржы бердивис. Аныяк аңчылар бистин эр соруувус кыва берди. Истээр!

Болчап каан ышкаш, Көк-Көкүү ужуражып келди. Ол ашактын шаңгыр карактарының шозу дырбактыгны ышкаш өлөреңнедир чырып тур. Бөрү аңчызы деп чүвени билир бис. Исти көргөш, ана каттырып тур.

— Эрлер! Мээң какпам-дыр. Олчалыг бис! — деп, улуг аңчы домактангаш, командылады. — Истээр!

Истээр. Шынап-ла истээр! Адыглыг-Өзен аксы чедир-бейн-не олчавыска үскүлежи бердивис эвеспе. Арганың араатан аңы ында улуп олур. Какпаның илчирбези шетте ораажы берген. Сөөртүп каан дузак бажында дөңгүзү шеттерде ылдыртына берген болду. Көк-Көкүү аңчыны көрүп кааш, бөрү харже думчуун суккаш, карактарын шимгеш чыдып берди.

— Ма, оол! Ток кыл — деп, улуг аңчы эктинде боозун Чинчи-Дашче сунду оң.

* Мөчээн авторнуң хууда архивинден.

Чинчи-Даштың чөгенчиин аңаа көргөн мен. Кулаш дурту черден чазыпты. А халак! Бөрү караан чидидир көргөш, ырланы-дыр. Ай-Даш эжинден сыйданы барык-ла ушта тыртып алды. А Көк-Көкүү база бир окту тутсупкан. Сыйда чырс-ла диген. Ай-Даш баглап каан "көк чүвениң" хөрээн хос өттүрүпкен дивес сен бе. Кокаарак-даа ыы-сыы-биле улуп, карганып, харыгайнып-ла тур. Хан дээрге кызыл-мыйгы, бүлгүрүп-ле тур оң.

— А, халак! Хөөкүйнү хинчектей бердиң! Согур сен бе, а?! Көкүү шыгааган ышкаш болду. Сыйт-ла диди. Дембээреп, туткуланып турган араатан шимчевейн баарды. Элдеп чоор, бөрү аңчызының холундан баар ол амытанның салымы ындыг ышкаш, ону кижиге кайгап ханмас чүве.

АМЫ-ТЫНЫМ ЫНДА ТУДУШ

Далай чалгы калчаараан дег эрик чылгап,
Дайзыным бооп, менче чүткээш четпейн-дир.
Чыжырадыр хөректенген дүрзүгүр дээр
Сырыладыр чаңныын меңээ көөргедип тур.

Хаттыг-чаъстыг караңгы дүн дааш-шимээн
Шивишкинге дуза кадып шыдавас-даа,
Шиитпирлиг холдарымда оъктуг боомга
Хартаачылар таварышса, шоругу-ла.

Артымда мээң Ада-чуртум удуп чыдар,
Ажыл-дыжын оглу меңээ идегеп каан.
Ынчангаштың хүлээнгеним эң-не ыдык,
Ынакшылым, амы-тыным ында тудуш.

1968 чыл. Владивосток.

ДҮШ

Челээш тырткан чиңгир дээрден ужуп кээр сен,
Чедир кыштап оргужемче ыраптар сен.
Мана, доктаа аңаа тур деп, хорадаар мен,
Маажым чараш хүлүмзүрүүң соксадыптар,

Ыракты эрткеш, чоокшулап чедип келгеш,
Ынааң мени чүгө ынчаар кыскарап сен.

1965 чыл. Владивосток.

КӨСТҮК БИЛЕ ХАРТЫГА

(басня)

Күзеттээшкин өйү эрткен. Даң-даа аткан.
Күжүр Көстүк шагзырааштың удуй берген
Кожазында Хартыгажык эзеп, көстүп,
Ковайгаштың демгизинче шагжок көрүп:
—Уйгу хавы, мээң соолду, дүрген тур!—деп,
Улуй чоруй, ол-ла дораан оттур силгээн.

Эжиниң-не ачызында чурттап чорааш,
Эскербес-даа, чемелей бээр улус турар.

1957 чыл. Мутур-Аксы.

ШООЧА

(басня)

Дүлгүүр туткан холду көргөш,
Дүште-даа чок сенчизинде,
Шоочу тура,
Шоодуп каап-тыр:
—Эргек четпес кескинди мээ
Энежир деп бодадың бе?
Саарындыва кымчызын оон дегзиптерге,
Шылырт кылдыр ажыттына берип-тир оо.

Бодунуң-на кошкаан билбес
Бодал чоктар тургулаар-дыр.

1958 чыл. Мутур-Аксы.



ИЕРУСАЛИМ ЕЛЬЦИНГЕ ЧООК! (Памфлет)

"Бот баш миннир эргеңерни,
Боостаа шыдаар шаа-биле,
Боттандырып, чооглаңар" — деп,
Борис Ельцин Чечняга
Боду аазааш, ханны шипшээн
Бомба, боозу чазылбышаан...

...Ядарааның, халажырда,
Чамбы-диптиң караанга-ла,
Салгакчызын томуйлааштың,
Яла, халап сүрлүг чепсээ —
Ядролуг хааржаан тутсуп,
Шала тыртым сөс-даа сөглээн.
Бузуп кааны Эвилели,
Буураашкын, ядарал дээш,
Буруу, кемин чымчадыры,
Аштыры бе, чаары ол бе,
Ам кээп бурган оранынче
Аян-чорук изеп чоонду?

Ооң соонда чалчалары,
Орус хүрээ ламалары...
Эргетенге мөңгө алдар,
Эпитафия йөрээл салгаш,
Улу чылдың карак чажын
Ужур сагып үлешкеннер...

... "Сагылдыглар" Европадан
Сагызыннар мончарлангаш,
Иерусалимден славян бурган
Иисустуң сөөгүн канчаар
Крестиглер "Хостапканын"
Христос-ла билир ыйнаан.
...Ийиги муң даңы аткан,
Иерусалимде чыдынында
Иисус бурган сөөк-даяа
Орус сүнезин, мусульман хан
Ириндизин чыт хап алгаш,
Оо, өршээ, сырбаш дээн боор!..

Чээрби чүс чыл кудуруунга,
Чээрби бирниң бажынга хан
Чаап үдээн, уткаан кижиги
Иисус Христос чевээнге кээп,
Ишти-хөңнүн "арыглаткаш",
Иерусалимден келгени бо...

Ийет, шагда ынчаар турган,
Ис чок баардан, орай дээр:
Иерарх бооп чеже орар,
Ельцин шын-даа кылган магат —
Эгелээн век үнелеп көөр...
Ельцинге ам —
Иерусалим чоок!..

01.09.2000. Кызыл хоорай.

ӨТ ЧАРЫШКЫНЫ

(Кээргей-сылдай аарак)

"Арныңа — эш,
Артыңа — өт чарып огуур
Арган-оолда
АВЫЯАЗЫН АЛДЫ ЭВЕС,
Адак дизе, АЛДАН ХИРЕ,
МЕГЕ-ОВУ
БЕШТЕН-ДАА ХӨЙ,
Бети дизе, БЕЖЕН ШАА" — деп,
Меңээ кым-на чугаалажык,
Медээ хоозун эвес чүве.

Ашак-оол ам
Алдан беш хар бажын чиди —
Ады-ла ашак —
Аныяксыг, эът-хан долу,
Арны сыгыг соргаа-даа чок,
Ааста дижи
Ак-ак, бүрүн,
Арта дески, дискен бес-ле! —
Ам-даа кыстар олче чүткүүр,
А мен?" — дээштиң, эмчиш кыган:
"Ол ам эът чип,
Оолзуп чорда, мен-даа база
Оът чип чорбаан,
Оон дора чурттаваан бол,
Шагжагар сөөк, ыңгыржаксыг
Чаяалгамга,
Салымымга
Чагыртканда, буруум чүл аан?
Бодум арган боордан башка,
Боскум арбаан!" — дей-ле, апкан.

Элээр чыгыы
Элбекче ол карак уштааш:
"Эрги төөгү,
Эпизодтар шорбап чор сен,

Эң чаа бодал менде деп бил:
Философиям,
Бижиир темам,
Билиим база сенден делгем,
Мириттерге — ажыдышкын,
Билдиң бе?" — деп чалчып үнген!
"Сени солун,
Сеткүүл көвей парлаан болур,
Артында-ла,
Арын база сөөлгү эвес,
Адың өрү чайнап чыдар!..
Ийет, ында
Редакцияда,
Редактор дээр кижилериң,
Бодавыже, поэзияга
Моң, шапты балды дег боор!.."

Демги, хугбай,
ТЕХНАРЬ КУЛУ Арган-оолдуң
Ындыг янзы
Ыы-сыылыг алгыжын ам
Ында эш-өөр, мен — кым билбес?!..
ӨКПЭЭРГЕЛДЕН
ӨДҮН ЧАРБАЙН,
Өйлөп-өйлөп ОГУП ЧОРЗА,
АДААРГАЛДЫҢ ААР ХЕЙ-САРЫЫ
АРЛЫ-ДАА БЭЭР ЧАДАВАС ОҢ!..

05.01.2000. Кызыл хоорай.



Черлиг-оол КУУЛАР

КАРМАМ БИЛЕ БОДУМ

Эки-беңер, чалыы салгал,
Эртемниң чаа ээлери!
Эмдик, дүмбей ораннарның
Эжиин ажар чолдугбайлар!

Төре буурап, солчуп турар
Төөгүнүң белдиринге
Шинчээчиңер деткижер дээш,
Силерге мен дужуп келдим.

Чаа вектиң үүле-херээн
Чаяап кылыр эки кежик
Карааңарда хыптыгып тур,
Хаяа чырыын көрүп тур мен.

Идер чалыы сорукутгар,
Идегелдиң быралары
Эртем-суюл туюлунче
Эжиндирип кирээлиңер.
31.08.1999.

Чүс шүлүүм дүнелерде
Октаргайның сылдызындан
Шүүреп алган эртинем дег,
О, сүлдө-чаяанымны —
Ховар мөңгүн хомузумну
Холуңарга тутсуп тур мен.
Хову черге хөөмейниң
Кударанчыг аялгазын
Чүрээмге мен узуп алгаш,
Чүгенимге шыңгырадып
Чедип келдим

Үе дешпи, үүле-салым
Үттеп, ээрип, үреп чадаан,
Та кандыг ындыг каң хылга
Таалап өскөн чадаганыл?
Албыстааже ырлап чораш,
Аялганың далайынга
Дүжүп өлбээн хуулгаазын
Дүңгүрүмнүң үнү ыйнаан.

Дүннү өттүр саарыгга
Эштип, чуннуп арыглангаш,
Эриктиве чалгыда шаап
Үнүп келдим.

Тамыга-даа дүжүп өлбээн
Таалалдың аялгазы
Төөгүдө бир-ле шагда
Төрелимниң кармазы
Эки хүндүс меңээ дужуп,
Эрес соруум оттуруп каан.
Сылдызым деп ону ынчаар
Сагып чораан кежиим ыйнаан,
Сырылыг от хүлер каңдан
Чаштап ужуп эткени дег,
Чадаганны, чадаганны! —
О, мээң күжүр
Чаяанымны.

27.10.1999 ч.



Николай КУУЛАР

СӨҢ

Ырым тудуп, сунган сөңүм хүлээп көргөр:
Ынакшылдан четчип бышкан чемзиг-дир бе,
Сеткилдерге оргаадай бооп шыдаар-дыр бе,
Черден, сугдан, агаар, оттан... бүткен-дир бе?

Хорам сөстөр хорумналган сайларындан
Хондүр-дүндүр шинчилээштиң, шилип тыпкан
Хуваанагым шишпи-пишпи, салганым ол:
Хуу-салым, сагыш ышкаш, дүшкен-дир бе?

Эскертинмес, кумга дөмей куу дашты,
Эртине-ле болзун дээштиң, эптей салып,
Ыдык сөңнер делгелгези хүлээзин дээш,
Ытканым ол — оруум ажык, муңгаш-тыр бе?

Амы-тыным, сүлдем кезии ооң-биле
Адырылды. Сөңүм ынчаар өргүл четти.
Ховар одаг дызырадыр кыва берди—
Хосталганың чирткен дылы чылгап келди.

СӨСТЕР

Сөстөр, сөстөр, мээң-биле ойнаар силер.
Чөгениг чок угаан-мээмге чуруттунгаш,
Дүшкүүрлүг өй — саазынга овуруңар
Дүжүрер деп баарымга, хояр силер.

Уткаларны, хөөннерни холуп, будап,
Уттуучалым ажыглапкаш, шоодар силер:
Сомнап алган шүлүүм номчааш, хөңнүм калыр,
Солуп каапкан одуруглар хөнеде боор.

Сөстөр кончуг — кадыр сынче үнүп орар,
Сөгүрүвзэн сеткилдерни чууп, хөмер.
Үжүк бүрү — кара тамы агаар тынар
Үттери дег, соолаңнадыр үре кааптар.

Оюн бодап, силер-биле доңнашканым
Озалдыын ам билзимзе-даа, орайтаан-дыр!

ЧААСКААН

Далаш-ла, далаш, далаш-ла далаш.
Тап-билээ хөөрежир өй тывылбас.
Таварылга ужурал — даржылга,
Таптыг сөс чок болчаглар — каража.

Үе дижир сүргүнчүнү уткаш,
Үнген хүн ашкыже, даң аткыже,
Човалаңга адааннаштыр оруп,
Сооттажыр оруувус чогу — халап!

Тайып ужар сен — деткимче чок боор,
Тамы дүвүнче сыг дээн — шоруң-дур.

Даянып турар — дөмей-ле чааскаан сен,
Даңдан дүнче орукка — чааскаан сен!

* * *

Оңуп калган ногаан бүрү.
Эрткен чайлар
Овурунуң бүлүргейин...

* * *

Сугда салдаан сарыг бүрү.
Хемниң эрии чаакталбаан бол,
Дидиренчиин!



Светлана ООРЖАК

* * *

Каткывыстың чаңгыланган
Хадыңнары аккыр хевээр.
Хадый берген ынакшылды
Кайы чүктен дилээр бис ам?

Эриннерден чылыг сөстөр
Ээлдек чаңгы болуп үнмээн.
Эрги шагда даңгыраавыс
Ээн арыг ыржымында.

Частырыгга ыяткан дег,
Шарланывыс оңа берди.
Хадыңнарның сыргалары
Хадып эстээр чыгай берди.

* * *

Далай-Лама диргискени бурганнардан
Тамчык дилээн сүзүктүглер үзүктелбес.
Чугаалажыр сөстөр тыппас ийи бистиң
Чуртталгазын каастажырын дилей бээр-дир.

Шуурган удуур бачым далаш кежик доскан
Шураан агым аразында дамды дег мен.

Туман, көвүк, чаъс болуп долганыр дээш,
Тура-соруум халас черге чашканадым.

Хоозураан делегейниң кыдыында мен
Хөңнүм азап кара чааскаан чүгө чор мен.
Хөрзүнү бай коданыңга ийи будум
Хондуруптар шала хостуг азыг болза.

* * *

Көрүжүңнүң чылыг, чымчаан,
Хөглүг үнүң тааланчыын.
Ай дег арның чырыткылыг,
Ак туң диштер чайынналган.

Эриннер ам дегжи берген,
Эрткен барган эстип калган.
Өртемчейниң кыдыын үндүр
Өөрүшкү чалгып үндү.

Аас-кежик чамбы-дипти
Ааткаштың турувутту.
Ынакшылым, экер эжим,
Ырак черден келчик бис бе?

Чазык чаңныг чассыг эжим,
Часкы шагдан келчик бис чоп.

* * *

Үе шагны узун дээр,
Чүгүрерге кыска-дыр.
Улуг чалбыыш ынакшыл
Чүглүг куш дег эртер-дир.
Кайгамчыктыг хартыга,
Харааданчыг эзир эр,
Ынакшылың шонмады,
Ынанажым ыт чиди.

* * *

Сарыг чечек тудускан
Сарыым мени сагынмас.
Сагыжымның саргыырын
Саазын, бийир каяа билир.
Хартыга дег сени-даа,
Карактарда чашты-даа.
Хайыралыг амыны,
Хачыланган үени.

* * *

Кулбураан хемеден
Хуулгаазын чалгыглар
Кум-сайлыг эрикти
Хумагалап суйбады.
Кызыл өңнүг хаактар
Кыптыккан лаалар дег.
Сугнуң арыг чалгыында
Сула хоюг чайганды.



Эдуард МИЖИТ

ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Шүлүглел

УНУ

Кылыр, тудар ажыл-үүле тыпаан ышкаш,
Кыдыраажым арыг арнын шокарлап-ла,
Чалгаа чазып, үе чылзыр бодавадым —
Сагыш-чүрээм албадалы күштүг болду.

"Өчүк сөзүң бирден-бир чок сөгле, сойлук!
Өлүр, дирлир салымың — сээң холунда!" — деп,
Оожургал чок сеткил-хөңнүм бодун боду
Оора долгап, эттеп-соп-ла туруп берди.

Ээ көрнүп, өршээр-кээргээр сеткил-даа чок,
Эриидеп кээр боттан кайнаар десе бээр мен?
Байысаакчы шак ол хире дерзидээрге,
Багай кижиге чеже ыт чок шыдажыр боор...

Кем-херек-даа үүлгетпээн хиремде-ле,
Кеземчени, салым ышкаш, хүлээп алгаш,
Шаажылаткан ишти-хөңнүм ханы-биле
Саазынга өчүүм сөглөп, бижий бердим.

Домак-сөстү бодал-биле нүүртештирип,
Доозазын хынамчалыг шүүштүр көргөш,
Кедизинде хандыр билип кээримге,
Кемниим, багым аргажок шын кижиге болдум.

Оорланып, хоран ышкаш нүгүл чажып,
Оон аар херек — кижиге тыны үспээн-даа бол,
Борбак башта бүдүү дойлуп, хайнып чоруур
Бодалдарым аар кемниин миннип тур мен.

Бүгү чоннуң үе-диптен дилеп чорааш,
Бүзүрелдиг хүлээп алгаш, чурттап чоруур
Амыдырал, Өлүм болгаш Өртемчейниң
Алыс Шынын бар, чок депкен — багым ол-дур.

Бүзүрээчел сеткиддерниң савазынче
Бүдүү куткан хоран ышкаш, чигзиниимни
Бачыдым деп, миннип тур мен... Ынчалза-даа...
Бажым ажыр шураар дивейн, чоорту сөглэейн.

Каржы-дошкун үүлгедиг дээш, хоругдаткаш,
Кара-бажың дүвүн дырбап, чыткан ышкаш,
Өзээм өттүр, дүвүмге дээр дырбап оргаш,
Өчээн сөзүм — чогаалымны таныштырайн.

Бижиир болза, өскелерден дорайтавас,
Бичии-даа бол, үлежип боор үүжелиг

Амы-хууда салым-чолум, чуртталгамны
Аайлаштыр көргүзүп каан төөгүм эвес,

Өйлөп-өйлөп делегейниң салым-чолун
Өскээр углай чая тудуп, силгий кааптар,
Уттундурбас болуушкуннар дугайында
Угаадыглыг, хандыр көргөн шинчилел-даа,

Үүлгедигниң, кеземчениң бүткен бодун
Үжеп, чиндээн Достоевский башкымныы дег,
Чада салып, чуруп, бижип, тайылбырлап,
Сайгарып каан, улуг, нарын өөредиг-даа,

Дыка-ла хөй кыстар чүрээн аартып чоруур
Тывызыксыг дон-жуаннар төөгүзү-даа,
Күштүглерге базындырып, сывыртаткан
Күжүрлерге тураскааткан сөс-даа эвес,

Кандыг-ла бир алдар-аттыг амытанның
Кайгамчыктыг маадырлыг чоруун болгаш,
Үүлө-чолун, төөгүдө арткан изин
Үе өттүр истеп сөглээн тоожу эвес,

Кара, Седип, Ромео, Джульетта дег,
Катап-катап сеткилдерни доюлдулар,
Ынакшылы, салым-хуузу бүтпээннерниң
Ыглаксанчыг төөгүзү база эвес,

Дүрген-дүрген шывыраңнаан болуушкуннуг,
Дүвүренчиг, хайныышкынныг демиселдиг,
Каткы-итки, карак-чажын ала-чайгаар
Ханды ышкаш сыза тудар чогаал эвес —

Шак-ла ындыг төөгүлөргө ынак улус
Чалгаарай бээр, шугулдай бээр чадаvas боор,
Ажа тыртпайн, кедээр салып каарыңарны
Ажыы-биле чөвүн-шынын сөглөп, дилээн —

Улус чоннуң сонуургалын хаара тудар
Ужуралдар, болуушкуннар — чүү-даа чок,
Бора-бүдүн шүлүглелим маадыры —
Бодал, бодал, чүгле бодал, таныжыңар.

Бодаарымга сөзү-домаа көвей-даа бол,
Бодал-хөңнү меңээ өңнөш өңнүктерниң
Соксаал чокка угаан-чүрээн ажылдадыр
Чоок эжи болу бээр-даа чадавас боор.

Чайынналган, кылагар соок шурулар дег,
Чараш болгаш куруг сөстөр дизип, шөйген,
Болгаап, доктаар эрии-даа чок чогаалдарга
Бодум база хөңнүм чок ийин... Ынчалза-даа

Чаа бодал, овур-хевир, аян-хөөн чок,
Шаарланып, көвүктелген агаар-суглуг,
Анаа-ла бир суук-чугаа эвес болза,
Аккан ояр агар ыйнаан, ажырбас оң.

Сактып ханмас чашкы шаамда буга-суунга
Сала каапкаш, чыда калбайн, соондан маңнап,
Чаржып ойнаар саазын хемем ам бо хүнде
Сагыш-чүрээм овуру бооп хуула берди.

Бодалымның шуралгактыг агымынче
Борбак чүрээм сири-кавы шымнып кирди.
Оолчук шаамда ойнап чораан чаңым-биле
Ооң соондан чыда калбайн маңнап үндүм,

Бодум безин чамдык өйде эскербейн баар
Бодалымның шимчээшкинин хензиг безин
Эглиишкин-даа, ужурал-даа артырбас дээш,
Этпектерден этпектерже эдериpltим.

Ол-ла ынчаар бар-шаам-биле маңнап чораш,
Орук ара канчангаш-ла бодалымны

Могаар-шылаар, аарыыр эъттиг, төктүр ханныг,
Бодум ышкаш, амытан деп көре кааптым.

Амыдырал хову-шөлүн, арга-дажын
Агып баткан бодал-хөңнүм өттүр эрткеш,
Эрик дургаар көрүп, дыңнап, билгенин-не
Эмин эрттир чүрээнге чоок хүлээр болду.

Чамдык черге шуралгактап, дүргедеп каап,
Чамдык черге ээргииштелип, дескинип каап,
Бүгү чүүлче ханыладыр сиңип кирип,
Бүгү чүүлдү көрүнчүктей көргүзер-дир.

Кырлап эрткен унун дургаар делегейни
Кыры-биле кайгап эртер көрүш-биле
Далашпышаан, көөр болза, чуртталга-даа
Тааланчыг онза ышкаш... Ынчалза-даа,

Орук дургаар бок-чам болгаш инек-даштар,
Оон артык шимчеш дивес хая-даглар,
Эртер угжок моондактар — айтырыглар
Эдим-кежим соя тыртып балыглаар-дыр.

Сагыш-хөөннү аразынга кызып алгаш,
Сая-сая улуг даштар дүрбүшкен дег,
Чииртим кылдыр, кулак-уюк кыжырткайнып,
Шимчеп эрткен Үе база өршээвес-тир.

Бо-ла бүгү орук дозуп, халдап кээрге,
Бодал-сөзүм согуннарын шыгаап-шыгаап,
Чажыт бүргээн Мөңге Өйже, Дээрже адып,
Шаам-биле чаалажып үнер-дир мен...

Түмен чылдар дургузунда доктааш кынмайн,
Дүргектелип, долгангылаан Үе хады
Сая-сая кижилерниң чуртталгазын,
Салым-чолун, бок-чам ышкаш, бөөлдеп-бөөлдеп,

Дээрбезиниң даштарынга чемиш кылдыр
Дегийт дүрген шывадап-ла турар чүзүл?
Кижилерниң угаан-чүрээ, амы-тыны
Хилис барып, доозун болур — ол-ла бе кай?

Ынча бодал, ынча күзел, ынча өлүм
Ындазында хензиг-даа бол түңнел чок бе?
Чүү-даа чүве утка-дөстүг боор-ла ыйнаан?...
Чүте мындыг хайыра чок өртемчейил?

Таанда-ла бистер шупту шак-ла мынчаан
Дазыл болур эге-даа чок, төнчү-даа чок,
Төнмес-батпас, утказы чок дээрбекте
Дөгеревис дескинип-ле чоруур бис бе?

Ындыг болза, мындыг улуг өртемчейиниң
Ыгыт-даажы алыс дээди утка чокта,
Аян киирип, хөөннеттинмээн чадаганның
Аай-баш чок кыңгырааны эвес деп бе?

Ынча көвей кижилерниң сөглээн сөзү,
Ыы-сыызы, аарышкызы, төккен ханы,
Адак сөөлгү алгы-кышкы, кыйгызы-даа
Анаа-ла бир ыш дег, эстип турар бе кай?

Ону дыңнап, кээргеп көрүп, хүлээп аптар
Оода-ла хензиг чүве чогу ол бе?
Ээнзиргей ховудан-даа хоозургай,
Элеш кынныр чүү-даа чок куруг дээр бе?

Мындыг берге үүле-чолдуг делегейни
Мынча ботка көрүп кээрге, кымның-даа бол,
Каң дег кадыг, дош дег, соок чүрээ безин
Хайлып, эстип, харыы сөстү берги дег-дир.

Үе болгаш Октаргай деп, Чаякчы деп,
Үүлениң Дүрүмү деп, хая-даш дег,

Эгүүр шагда тендиш кыннып, эстип-хадып,
Элеп-читпес Мөңге, Бедик чүүлдер туржук,

Карак чивеш аразында чырыш кынгаш,
Караш кыннып, ис чок чидер хирезинде
Бары-чогу билдинмес бол, бодум безин
Байгы чырыын өртемчейге өргүксээр-дир.

Сактырымга бүгү чүүлдүн дөзүн тыпкаш,
Чажыртынган ыдык сөзүн сөглей каапкаш,
Чамбы-дипте човулаңның когун үзүп,
Чая тудуп, чаартып-даа болгу дег-дир.

Каптагайның дүрүмнерин өскертиптер
Харык чок бол, оода-ла утказын тып,
Чайынналдыр бедик туткаш, амытанның
Чажын чодуп, балыын эмнээр шаглыг болза...

Чырык черде амылыг-ла бүгү чүүлдүн
Шыдап эртип, чүктеп чоруур човулаңын
Хажызындан анаа-ла бир оюн бодап,
Кайгап, оруп шыдаваc мээң балыг чүрээм,

Ыы дыңнааш, ханы сыстып, ыстап орар,
Ыры дыңнааш, бака-сока улажыптар,
Чүү-даа чүве сени кезе кымчылаптар,
Чүге мынчаан төрүттүнген чүрек боор сен?

Оранчокта эстеп эрткен салгын безин
Ойбак хөрээм өттүр хадааш, дагжадыптар,
Чүрээм хылын хөлүн эрттир дыңзыг кылдыр,
Чүү чүве мени ынчаан чаяап кааныл?

Чажыттарның дүмбейинге бүргедипкен
Шак бо улуг өртемчейиниң дазыл-дөзүн
Төнчүзүнге чедир билип алыксап-ла,
Дөстүнмес мээң бодалым-на казып чоруур,

"Ооң артында, ооң соонда, оон чүү боор?" — деп,
Оожургал чок айтырып-ла олуруп бээр,
Чаштар ышкаш, чаңныг кылдыр күжүр мени
Чаяап кааны — кымның херээл, ужуру чүл?

Дүнелерде дүп чок дээрже көрүп алгаш,
Дүймөп, хөлзээн сеткилимни төдү сөглөп,
Харыы-даа чок, дуза-даа чок куруг дээрдөн
Карак салбайн, хей-ле мынчап чоруур мен бе?

Кара-чааскаан боду-биле чулчуруп-ла
Каттырып каап, алгырып каап, ыглап орав
Шала сээдең амытан дег, хейде-ле мен
Сагыш-чүрээм хилинчектеп чоруур мен бе?

Тодуп, бышкаш, соодур көргөн, төгөрик ай,
Тоомча чок чивеңнешкен, сылдыстар-даа,
Чырык черде Шын деп чүве бар бе, чок бе?
Шылай бердим, чүге ыт чок турар силер?

Дилээн кижиги билип, тып ап чораай аан дээш,
Дириг бойдус дылы-биле харыыларны
Догааштырып, айтып каан-даа чадавас дээш,
Топтап көрүп, хандыр дыңнай бээр-тир мен.

Кайгап ханмас эрээн-шокар ховаганнар,
Каас-чараш чечектер-даа, оът-сиген-даа
Чүге мынчаан өөрүп, хөглөп, саглаңайнып
Чүнү алгап, чүнү сөглөп турар чүвөл?

Бора бөдүүн хөкпештер-даа, айлаң-куш-даа,
Боску дунук каарган-даа эде бээрге,
Кедергей-ле таалап, ханып, дыңнап-дыңнап,
Хензиг безин ханы утка эскербээн мен.

Часкы, күскү аян-хөөнү янзы-бүрү
Салдырашкан, шылырашкан бүрүлөргүнч

Чүнү меңээ сөглөксээнин шинчииримге,
Чүү-даа эвес, бодум хөөнүм боор чоржук.

Черге чыдып, кулак салып, дыңнаалап-ла
Чеже болдум — ында чүглө суглар болгаш
Ырак черде дуюг даажы дээрден башка,
Ыыт-даа чок, шимээн-даа чок боор чоржук.

Чалым-хая аразынга шагдан тура
Чажыт шыгжаан куйлардыва кускуннааным
Чаңгыс борбак айтырымга, кочулаан дег,
Чаңгыланган бодум үнүм харыылаар-дыр.

Таанда-ла шак ол хире тода, көскү
Тайылбырлаан харыыларның чаңгызын-даа
Өттүр көрүп, угаап-билир чаяаным чок
Өөдежогум ол хире бе? ... Чаржынчыын аар...

Чаяаны чок багай ботту канчаптар боор,
Салым ыйнаан — хүлээр апаар... Ынчалза-даа
Шыдалы чок күжүр менден бедик, чырык,
Шылгараңгай угаанныглар бар-ла болгай.

Чүс-муң чылдар дургузунда оларларның
Чүнү-чүнү айтып, бижип каанын номчуп,
Маргыжып-даа, чүрээмге чоок хүлээп ал-даа
Бажым-биле эртем номче шымнып чордум.

Шаам-биле кызып-кызып өөренгеш,
Сайгарбышаан, бодап, түңнөп кээримге,
Алыс Шынны чигзинниг-даа, маргыш-даа чок
Айтып, сөглээн кижичерле тывылбады.

Салым-чаяан, угаан-билии меңээ көөрдө,
Чайынналчак улус-тур деп, билзимзе-даа,
Сөзү-домаа дээштиг, чараш боордан башка,
Чөрүдээ чок өөредиин тыппайн бардым.

Дүмбей дүне кызаңнаашкын чырыш дээрге,
Дүвү-далаш көрүп, билип четтикенин
Даап бодаан угаан-хөңнүн улай немеп,
Таптыг билип аарын кызып чораан боор-дур.

База мен дег, дилээшкинниң човаан көрүп,
Бар шаа-биле боттарын-на хилинчектеп,
Ханын-чинин төгө-төгө өртемчейниң
Ханаларын моңнап чораан өөрүм болду.

Чүгле харын алгы-кышкы, ыы-сыызы
Чүүл бүрү хей-чүвелер бооп, чаңгылар бооп,
Аал-оран, бажыңнары — номнарында
Арыннарның аразында арткан боор-дур.

Ээн курут бажыңнарны эргий кезип,
Эжиктерин чаглак дилеп, соктаан ышкаш,
Эртем-номдан, бойдустан-даа харыы дилеп,
Элеп-түрөп, хей-ле мынчап чоруур мен бе?

"Алыс Шын деп чүве мында, бээр кел!" — деп,
Айтыкчылар ол-бо чүкче кыйгырарга,
Аайы-биле бодап чокка шурап чоруур
Аныяк чаш, бүзүрээчел оолак эвес,

Бодум хуумда шаам-биле бодап чоруур
Борбак баштыг болганымда бүгү-чүүлдү
Чүрек болгаш угаан өттүр катап-катап
Шүүрөп, хынап, челбиң, шишкиң чоруур-дур мен.

Карактарга ында-хаая көстүш кынныр
Кайгамчыктыг тывызыксыг чүүлдери
Аарып чоруур сагыжымның оюну деп,
Алызында бодумга-даа чигзинер мен.

Кедерезе Будда биле Иисус-даа
Хенертен-не мурнум орта көстүп келзе,

Бүгү чүүлдү чүрээм хүлээп албаан шаанда,
Бүзүревейн артып каар-даа чадавас мен.

"Хайлыг бачыт, буянныг иш — чүнү кылдың?
Кандыг чурттап чордуң че?" — деп, олар менден
Карактарже чиге көргөш, айтырыпса,
Харыылаптар сөстөрүм бар, ажырбас оң.

Ынчалза-даа мээң база оларлардан
Ылап харыы дыңнаксаарым айтырыым хөй.
Сагыш-хөөннүг, бодаар баштыг кижиге болуп,
Шак бо черге чурттап чоруур херээм ол-дур.

Ишти-хырнын тоттуруп-ла, тынын камнап,
Изиг-сооктан чаглектанып, эштиг болуп,
Ажы-төл-ле төрүп чоруур аң-мең эвес,
Аастыг-дылдыг кижиге болган хинчээм ол-дур.

Харын чүглө чааскаанзыргай кыйгым дыңнааш,
Харыылап кээр чүү-даа чогу коргунчуг-дур...
Өлүг-дирии билдинмес бо өртемчейде
Өскүс калган амытаннар эвес бис бе?..

Көстүп-чидип, өжүп кыпкан сылдыстарның
Көрүжүнүң тоомча чогу кайгап ора,
Сактырымга, дириг орган бодум безин
Чамдык өйдө бары-чогу билдинмейн баар...

Ынчан харын бүгү чүвө анаа-ла бир
Ыш-бус-тур деп, чөгөл төнүп чөпшээрежил,
Агаар-биле кады көшкөн доозун-дур деп,
Амы-ботту санай бээр-даа апарган мен.

Ындыг-дыр че, дүжүп бердим... Ынчалза-даа
Ылым-чылым, ээн куруг агаар өттүр
Ыыткыр эвес, чаасканзыргай үннүг-даа бол,
Ынча дыка кыйгы салган бо чүү чүвөл?..

Чайгаар төнүп, өжүп чыткан узун төөгүм
Чаңгыс-ла бо айтырыгдан катап дирлип,
Чидер туржук, мырыңай чаа эгелээн дег,
Шимчээшкини дүргөн болгаш нарын апаар.

Сактырга-ла, чазын катап эглип келгеш,
Чайтыладыр эде берген куштар ышкаш,
Моюннары харыы манаан айтырыглар
Мобап-шылаан мени үглөп, бүзээлөп кээр.

Катап база, коргунчуг дүш көргөн ышкаш,
Халып, шурап, мени сүргөн маңгыстардан
Дезип чадап, шаам-биле тура тутчуп,
Дембээрелден оттуп чадап чыдып бээр мен.

Каржып эрткеш, эмге-тикчок дижи-биле
Халбакташкаш, бот-боттарын дескиндирген
Демир дугуй аразынче кирген ышкаш,
Девиденчиг, чииртим кышкым дыңналып кээр.

Муңгашталган шыргай эзим ортузунда
Муңчулган мээң боскумдува айтырыглар
Азыг-дижин шаарартып, ол-бо чүктөн
Аглап келир бөрүлөр дег, халдап кээрге,

Эң-не берге, эң-не сөөлгү тывызыктын
Ээргиштелген ээреминче дүжүп чыда,
Халбактанып, туттунупкаш, үнүп келир
Харыы болур, чээрген хире, догааш-даа чок,

Кылагар дош шыва алган бедиктерде
Кыйгы дыңнааш, кыймыш дивес чажыт бүргээн,
Таан ыржым чалымнардан тайып баткаш,
Даяныптар чүү-даа чок-тур... Ынчалза-даа

Кара чаштан сени үглээн айтырыглар
Харыылыг деп, алызында уткалыг деп,

Харын чүглэ идегелим тыным ап кээр...
Кайыын канчап тыттып келген идегел сен?

Саргып ыстаан изиг чүрээм уязынга
Частып келген хензиг кушкаш — идегелим
Согун ышкаш думчуу-биле хөрээм оюп,
Соксаал чокка кыпсынчыдыр алгырып чор.

Канчап билир, идегелим доруккаштың
Кайгамчыктыг бүзүрелдин эзири бооп,
Күчү-күштүг чалгыннарын херивиткеш,
Күзөлдөрин чедип аар дээш, ужуптарын...

"Ындыг болур ужурлуг," — деп бодаарымга
Ындазында сагыш-чүрээм балыглары
Экирээн дег, чиигеш кынныр... Ынчалза-даа
Эмин эрттир өөрүп база шыдавас-тыр.

Бодум хөңнүм ханызынче чиге көрүп,
Бодумну-ла аргалаан дег, мегелевейн,
Бодамдарым шыны-биле төдү сөглээш,
Боттуг харыы тыппаанымны миннир-дир мен.

Көстүп турган согур, дүлөй үүлени
"Көрүштүг бол, уткалыг бол!" — дээрге-даа,
Караңгыдан чайыр-сөстүг көжөгелер
Камгалал бооп шыдавас деп, сөглээр апаар.

Шак-ла мынчаар дүймөп, хөлзөп чорза-чорза,
Шаа кээрге, сая-сая кижилер дег,
Хайыра чок дүмбейдиве база ынчаан
Харыы тыппайн, бажым-биле чидип баар мен.

Ондап-остаан идегелим дунук үнү
Оода-ла сөөлгү кыйгым кышкызынга
Чыгып келген аарышкызын чажа каапкаш,
Чырык черге хензиг безин утка киирбес.

Бир-ле өйде үнүм үстүп, чиде бээрге,
Билдинмес бо чуртталганың шимээн-даажын
Хылы четпес чадаганның хөгжүмү деп,
Кым-даа ону санапас-даа, эскербес-даа...

Эмин эртир дыңзыдып каан чиңге хылдың
Эрте үстүп калганы-даа дыңналбайн баар.
Бүгү чүве турган хевээр туруп калыр,
Бүрү безин хөөннүг-хөөнчок сылдырт дивес...

Ынчалза-даа...



Роман ЛУДУП

* * *

Өңнүк-тала болу бээри
Өөрүнчүг болбайн канчаар,
Айның чаазы эки хүнде
Амырлажып билиштивис.

Чайгы кежээ аалыңга
Шайың ижип олурумда,
"Алды хылдыг гитараңга
Аян тудуп берем", — дидиң.

Үнүм ынчан арай сирлеп
Үнмес чыгыы болу берген.
Ынчалза-даа кызып тургаш
Ырым ырлап төндүргөн мен.

Күүсеткеним ыры-сөңүм
Хүлээп алгаш аажок өөрүп,
Аар шилдиг шампан аксын
Ажа соккаш куда бердиң.

Хөглүү кончуг сарыг шампан
Көвүктелип саарлып турда,

Карактарың илбизинге
Катап-катап алзып турдум.

Хуулгаазын көрүжүңден
Кунук чүрээм куюмналып,
Сарыылымга чагыртпастап,
Сарынналып үймеп туржук.

Эрттир ижип албаан-даа бол,
Эриннериң эзининге
Эдерең, билинместеп,
Эзирип-даа турганым шын.

Сылдыс-шокар чайгы ол дүн
Чырааладып эрте берген.
Шала ишкен шампан көвүү
Шагда бус бооп эстип калган.

* * *

Таңды-Тываң сагынганың күштүү ол бе?
Талыгырда хары черден ээп келгеш,
Бистиң хензиг хоорайывыс төвүн орта,
Бижииргээнзиг ыт чокка маажым тур сен.

Эгин-мойнуң өлүк кежи шыва алган,
Эргек-салааң шимээ чүгле эртинелер,
Эдеришкен эжиң-өөрүң дөгереңи
Эннешпезим дээргилер дижир чорду.

Үүлевистиң үрө-түңү салым мөрүн
Үезинде өйлөп-өйлөп көрүп чор бис,
Харылзаавыс кайы шагда үзүлгөн бол,
Хаая-хаая чүрээм ол дээш ыстаар чораан.

Сыгыг-шыйыг хавааң орта шала дээпкен
Шырай-арның онзагай чаа көзүлзе-даа,
Орлан-эрес карактарың оду-көзү
Он чыл мурун көргеним дег олчаан хевээр.

Кодан-майык чаап турар кудай сөңүп
Холдарыңга дозуп аар деп оралдаштың,
Адыжыңның халыынынга харжыгаштар
Ала-чайгаар эрип, эстип арлып турду.

Аравыста ылгалывыс талыйган-дыр,
Ам бир катап салымывыс белдирлешсе—
Хоюг адыш халыынынга харжыгаш дег
Хона дүшкеш, бырашпайн баарым магат.



Каң-оол ЧУЛЬДУМ

ЫНАКШЫЛДЫҢ ЧОВУЛАҢЫ

Ынакшылдың хаяазы чок солаңгызы
Чалыы чүрээм кеми чокка балыглап каан.
Ынак эвес, харыы тутпаан, сеткилиңни
Ынчан билип, човулаңга бектеттирдим.

Сээң-биле эргеленчип, таалаар мен деп,
Сеткил чазаан идегелим ышкындырды.
Эстеп-хадаан салгын ышкаш, арлып читти,
Эрин, дылда ошкажыг дег, эсти берди.

Чалыы үем, өршээзин ай, канчап бардың,
Чаъскыр, чылыг чайга дөмей сеткилим кай?
Кааң-халыын чайның соонда оңуп өшкөн
Хадымыр соок, куу күс дег, апаар чүңүл?

Караңгы дүн хаяа-даңдан эстип төнер,
Каптагайның бодаралы кыптып үнер.
Аңгыланган ийи бистиң хөңнүвүстү
Аткан даңның хаяа чырыы чырыдар бе?

Идегеве. Көңгүс куруг ымзаныг-дыр.
Ийи бистиң аравыста — дүп чок тамы.

Сорунзалап, чоокшулажыр ужур-даа чок,
Согур, хедер сеткил бисти мөңге чарды.



Оляг-оол МОНГУШ

ЭРТЕНГИ ДУШ

Орай кежээ соңгаң дужун бодай-бодай,
Орук кыдыы кокпа-биле базып ор мен.
Хөлегенни көзенектен имир өттүр,
Көрүп, хөлзеп, манагзынып үр-ле тур мен.
Кара сугнуң балары дег хоюг чаъжың
Кады дырап, хөөрежип шаг-ла боор бис.
Карактарым көрүшгери сенде турду,
Каттыраңнаан шырайыңны ошкап турдум.
Калбак арга хөлгелиг уун шиглей,
Хаттың бажы казыргы дег, ырай бердиң.
Соондува холум сунуп, кыйгы салдым,
Солаңгы дег шала чоорту эсти бердиң.
Оттуп келдим, Даң-даа чыраан, девиденчиин,
Одаамда көс одуг хевээр кыпкан чыдыр.
Орук човаа — кум дээр уйгу аразында,
Овуруңну дүжей берген кижиге болдум.
Ырак эвес тайга черде хаттың даажы
Ыржым-биле чаңгыланып тарап турда,
Сагынганым эжим сенче дүвү-далаш,
Шавыдарны айттаныпкаш, челзип ор мен.

АПРЕЛЬ АЙ ЧЫЛЫГ ОЪЖУУ

Апрель ай чылыг оъжуу чиңнеп келди.
Анай-хаактар хоор-сарыг частып үндү.
Частың өндүр чалыы үлүү ие черге,
Чажыртынмас, өөрүшкүнү сөңнеп келди.

Сырлып алган кара булут даглар кырлааш,
Сырын оштап, шугулдаанзыг, дүргектелди

Узун кышты салбас дээнзиг дээр ада
Угулзалыг маңган аржыыл аргый каапты.

Өзүмнелген олбук хээлиг хек-даваннар
Өөр, сергек аккыр кадак шугланыпты.
Шынаа, хову тыныжындан чиргилчиннер
Шыксыг бусту Курбустуже сырыннап тур.

Амдыы чайның эгези боор уран часты
Чадаганнаан хемде суглар аян киирди.
Дадаазын боор арыг чулуун судалдангаш,
Даңгына дег пөрүк хадың салбаан чайды.

Сагыш-сеткил хөлзеп човаан кижиги база
Дазылданган чечек ышкаш чазык хөөннүг
Айдың дүннүң шонуп ойнаан сылдызы дег,
Амыраанче бүзүрелдиг чоруп орап.

ДАРЫЙ МЕНЧЕ ДАЛАШТЫРАМ

Кышкы Кызыл имир уткуп,
Хыраа маңган чайырлады
Омак кыстар, сергек чаңныг.
Оруум дозуп, баштак эртти.

Солаңгы дег көвей оттар
Соңгаларны шимей кыпты.
Соок дээрде Шолбан караа
Шоваа чайнап, чивеңней-дир.

Сырын, дүвү харны сиилбээн,
Сылдыстарлыг болчаг өйде
Аныяк оол сарыын манаан,
Айже топтап көрзүнер-даа.

Ынакшылдың шынчы кежиин,
Ыржым кежээ айның чаазы,
Дамырымның согуу кысты
Дарый менче далаштырдым.

СОНЕТТЕР

1

Бедик сыннар баштарын теп ушкан куштар
Белде чавыс ушканнарын чүгө тоор деп.
Эрес чоргаар эзир кушка бора-хөкпеш
Эннежирин кым-даа кайын сөглөп диттир.

Бора-хөкпеш боттуң уунда күдүжеңнеп,
Борбак хырнын дүптөп чоруур бараскан бол,
Эңгимелер кырын дургаар чааскаан ужар
Эзир куштан канчаарга-даа өөр-өнер.

Хөкпеш ышкаш кээргенчиим билген тудум
Хөңнүм муңгак, сагыш аарып чорзумза-даа,
Эзир ышкаш чоргаар түрнү тыртыныпкаш,
Эге чааскаан калырындан коргар-дыр мен.

Ынчалза-даа хөкпештии дег хөрээмейде
Ындазында эзир чүрээ соп-ла чор ийин.

2

Сагыжымны өөрүшкүгө бүргөп чораан
Чаагай чырык байырымныг хүннерим кай?
Сыннар ажыр куштар-биле ужа берген—
Сырын-хады эзиннелип артып калды.

Кайы шагда качыгдап-даа чораан ышкаш
Харык-шинээм, чилчиим үстүп, сулараксап,
Каткан бүрү шылырадыр сүзе-сүзе,
Чанаш куу алаак кежир калгып ор мен.

"Чааскаан! Чааскаан! Кезээде-ле чааскаан сен!"— деп,
Бүрү безин анчыы сүргей шылырткайнып,
Часкарыптар сеткили чок болу бээрге,

Бүргээн хөңнүм дээринде чажыт херел—
Чаагай чырык чаңгыс-ла хүн чылыг холун
Бүдүү сунуп, чедип кээри кандыг ирги?

3

Акша-мөңгүн, хөреңгиниң, чагырганың
Алдарынга ямбыланган кижилер бар.
Салым-чолум ынакшылды меңээ шаңнаан—
Чаңгыс аңаа чоргаарланып чурттап чор мен.

Чызаан-чазак ширээзинден дүжүметтер
Чыргал көрүп, түрлүг чаңнап чоруп турда,
Бир-ле хүндүс халажылга диргелип кээр,
Бирден бир чок олудундан чайлы бээрлер.

Олут-сандай кажан кезээ куруг турбас,
Олурарлар аңаа дөмей тыпты бээр ийин.
Теректерден сарыг бүрү тоглаары дег,
Тендиш кыннып, амдыгылар база чайлыр.

Чүрээм шаңнаан ынакшылдың ширээзинден
Чүү-даа чүве мени халап шыдавас ийин.

4.

Ак-көк Хемчик эриин орта төрүттүнер,
Алгыг-делгем Чаа-Хөлге ойнап өзер,
Тыным болган Тыва чуртум алгап-йөрээр
Дыка улуг кежик меңээ таварышкан.

Чайгы хүндүс бүргег-кааңда хемнер меңээ
Саарыгландыр чалгывышаан ырлап чыдар.
Мөөрүктерни шыва алган эзимнерде
Пөштер тооруун таалың долдур сөңнеп турар.

Эртенги даң хаяазынга өөрүп чурттаар,
Эзириктиг элик көргөш, чарашсынар,
Эриг-чымчак кижилерге эргеленир
Эгээртинмес кежик-чолду көрүп чор мен.

Сеңээ дужуп, сени тыпкан хүнүм чырык—
Сеткилимде кежи и улуг хүнүм ол ийин.



Осуп-оол МОНГУШ

КАРА ЧАШТАН КАДАРЧЫ МЕН

Аалаан-чиилээн өшкү-хойнун
Аразынга өзүп келдим.
Чашкы төлү үележир
Чаптап ойнаар өөрүм чорду.

Ужа-тура басканымдан
Уктуг малчын оглу-дур мен.
Анай биле хураганны
Атпаңайнып куспактаар мен.

Харым алды чедип чорааш,
Кулактары делбиңнешкен
Хураганнар, анайларның
Кадарчызы болу бердим.

Чайгы шагда иелерин
Саап аар дээш, оларымны
Хөнелерге чыскаай баглаар,
Хөгжүмнер дег, чиилежир

Хөнелерден ыдыптарга
Хөөрзэнзиг ыңай боорлар.
Тенекпейлер дешкилээрге,
Деңге база чаржы бээр мен.

Чеди-сес хар чеде бергеш,
Черле шору кадарчы бооп,
Шээр малым одарладып,
Черге хүнзеп дадыккан мен.

Хүннүң черге хүнзээр болгаш,
Хүрең-кызыл шырайлыг мен.
Доңарым-даа сагынмас мен,
Додуканным ындыг-ла боор.

Ачам кыштаа Хөрек деп даг,
Адыр баштыг бедик даглар.
Харлыг кыжым хоюм дозуп,
Хая-даштар кырлап чордум.

Даглыг черниң кадарчызы
Даянгыштыг болур чүве.
Даянгыжым холдан салбас.
Тайып ушпас чөленгиижим.

Ынчангаштың чуртталгамда
Ынайымдан малга ынак.
Ыдыкшыдып алгап чоруур
Ырлап өскен кадарчы мен.



Оңдар ОХЕМЧИК

ЭЛДЕПТИГ ДҮШ

(Тыва чогаалчыларга Шагаа баштаа)

Улуг туураан Пушкинни
Уйгумга бир дүжээн-дир мен:
Ийи чүс-даа харлаанзывас,
Идер чалыы, дириг боду!

Доо-ла Мерген кыдыы шыкта
Тос чадыр турар деңер:
Пушкин биле Тока ында
Бужар баштак хөөрешкилээн.

Оожум, топтут Хөвеңмейни,
Омак-сергек Чадамбаны,

Ондарларның Сагаан-оглун
"Оолдар" деп каап, ойнаан туру.

"Саны-Мөге" чаяакчызы
Сарыг-оолдуң шүлүктерин
"Черле шору чечен-дир" — деп,
Шээжи-биле номчуй-даа-дыр.

"Сергей Пюрбю, Сүрүң-оол мээң
Сеткилимге дыка тааржыр
Салымныг-ла эрлер бо!" — деп,
Чадаган-даа хылы суйбаар.

"Дыңгылдайлап, хөөмейлээр
Тывалар-даа солун-дур!" — дээш,
Кудажыны, Күнзегешти
Куспактап-даа турар болду.

Сүт-Хөл биле Мөңгүн-Тайга
Сүүрлерде олурупкан,
Бодангылаан Черлиг-оолду,
Молдурганы мактай-даа-дыр.

"Александр Пушкин-дир мен,
Атгаш дуңмам Даржай, бээр кел,
Селүүстээл," — дээш, холундан ап,
Четкеш, кожа базывытты...



Николай ОНДАР

Кара баарым, чүрээмейни
Ханым ышкаш эргип чоруур,
Кажанда-даа менден калбас
Ханы ыдыым — дүвүрел бар...
Байгы-ла ол сагыш човаам —
Багай авам, багай авам...

Даван-даяа дөрт сыра
Даг улуг күчүтөнниң
Азыг дижи шаараңайнып,
Арзайгылаан көстүп келир.

Хоначалар хаарыктаары
Кортканымны өөскүткен.
Шимээн-дааштыг далай чалгыы
Шиңейнип чытканзыг-даа

Улу боду дүне када
Удур калгып орган ышкаш.
Гобиде айның караа
Кончуу сүргей бүлүрөңнээн.

Ээн черге дүңгүр даажын
Эдиспеңер, уктуг хамнар.
Өгбелерим калган бажын
Өпеңнеткен херээ чок боор.

Чиңгис-Хаанның хөлегези
Чиргилчин бооп көзүлген дег,
Улуг Моолдуң амытаны
Уйгум чүте чара кирди.

Чечняда ханныг дайын
Четкерин-даа оштааны дег...

23. 11. 1999, дүне.



ЧАА ҮННЕР



Куулар Ульяна Дамдыновна 1959 чылдың майның 26-да Чөөн-Хе́мчик ко́жууннуң Бажың-Алаак суурга төрүттүнген. Школаны 1976 чылда Шагаан-Арыг хоорайга дооскан. Ол-ла чылын Кызылда күрүнениң Башкы институтунуң дыл факультединге өөренип киргеш, ону 1981 чылда чедиш-кинниг дооскан. Ажылчын намдарын Шагаан-Арыгның 2 дугаар школазынга эгелээн. 1983-1997 чылга чедир иштики херектер шутумунга ажылдап чораан.

ЭРГИМИМ СЕН

Чаъстаан соонда чайынналган
Чараш, өңгүр челээжим сен.
Чаагым куду чаржып баткан
Чаштар ышкаш мөңгүнүм сен.

Ыры-сөске аайлап бижээн,
Бияңгылыг аялгам сен.
Дүшке кирер, уттундурбас,
Дүлгээзинниг маадырым сен.

Чурталгамга деңнели чок
Чажыртынган өөрүшкүм сен.
Чарлыр четкен, муңгашталган
Чүреккейим чүгү-дүр сен.

Чуртталгаңны быжыг каңга дөмейлеве,
Чурумалдыг, чараш кылдыр чурттап чору!
Чүге дээрге эвээш үе иштиңде ол
Чүрээ кемдеп, эви буступ болур болгай.

Ынакшылың ойнааракка дөмейлеве,
Оюн эвес, чуртталгаңның дөзү ол-дур.
Ынак эжиң эртинде дег камнап чору,
Онза чараш ырың болгаш тының ол-дур.

ХУУЛА БЕРЗЕ...

Кым-даа билбес талыгырда бир-ле черже
Кижилерден ажытталып чорупсумза,
Хөрээм долган, сыңышпастаан бодалдарны
Хүнүм-биле, Черим-биле үлешсимзе!

Тоолчургу маадырлар дег чурттай берзе,
Таңды черниң ээзи болуп хуула берзе!
Тоожу-тоолдуң кайгамчыктыг кадыны дег,
Тайга-сынга сырынналып ырлап чорза!

Черниң кырын чечек-биле шыва апса,
Челээш тырткан, дээрден шонуп хүннеп турза,
Дүне аскан чорумалга орук айтып,
Дүмбей дээрге чырык Ай бооп чайнай берзе!



Ай-Кыс САРЫГЛААР

Бойдус черле хуулгазын болур чүве,
"Божуп" чадап турган кыс дег, эдеп чүве.
Диңмирээшкин ында-хаая көңүрткейнип,
Диттип чадап, чаап чадап турган болду.

Хадыңчыгаш салбак будуу салбараңнаан
Менден дуза дилээн ышкаш мөгүдээн тур.
Калчаа хаттан хөөкүйнү камгалаптар
Мээң ындыг улуг куспаам кайда боорул.

Бир эвес куспаам четчир турган болза,
Өпөяа дег хөөкүйнү кужактапкаш,
Бир-даа хондур сыргаларын камгалаай мен.
Өршээ сүлдө, кудай ам-на дешти берди.

Сыргалардан баткан дамды төктүр сайга
Чыйтылады-чайтылады дүжүп турлар.
Өл хевим уттувуткан алдын сайже,
Өрү көшкен булуттарже көрүп тур мен.

"Мени кээргеп турганыңның орну бо" деп,
Медээлээн дег, хадыңнар-даа силий берди.
Челээш-биле сыргаларын өрүп, минчип,
Чечектерге адааргады чайгандылар.

Чай айы, 1999 чыл.



МУҢ ЧЫЛДЫҢ СӨӨЛГҮ СӨЗҮ

Дириг кижиги шилги бөрү көргөн чүве дээн. Ындыг элдеп-тиг болуушкуннун бирээзинге ийи-чаңгыс кижиги эвес, хары угда дириг-ле кижиги бүрүзү таваржып турары кайгамчыктыг — ол дээрге, муң чылдарның солчулгазы-дыр. Бистиң угувустан сөөлгү катап муң чыл солчулгазын эвээш дизе үжен ажыг салгал бурунгаар арга-эзим кыдыынга алдын-мөңгүн эзилдирип, ак черге арбай-тараазын тарып чип, кадыг хаядашка бижимелдер соккаш, тураскаалдар артырып каан өгбевис таварышкан. Ооң ат-сывы хамаан чок, эр, кызыдаа билдинмес, ак өргээлиг бег-хааныдаа, кара бөдейлиг яды-кулу-даа, эрес-дидим дайынчызы-даа, аксында чүректиг ырбакчызы-даа ам тодараттынмас — бүдүн муң чылдар муң чылгы кылдыр хуула бергеш, ол төөгүнү үе дүвүнче чидир таптай базып каапкан. Ынчангы өгбевистиң омур-хевириң бүлүргей кылдыр карактарывыска диргизип ап боор бис, бойдус бисти ынчаар чаяап каан, а муғур муң чыл бурунгаар ооң хууда бодалдарын, эткен сөзүн даап бодаары безин берге. Ынчалза-даа ол үе түдүүзүн эдип ап боор арга бистиң үүлевиске таваржып келди, чүс чылда үш салгал солчур кылдыр санап аарга, үжен үш салгал эрткенде чедип кээр муң чылдар солчулгазында тывалар деп адаар хая-даштыг, турум чурттуг чоннун, чүс-чүс хемчигештерниң эмзирип, чаяап алганы Улуг-Хеми дег, тың чаңгыс мөөңнелген өзөк бодалын, сөзүн каттыштыргаш илередирин сагыш боду чайгаар албадай-дыр.

Эрткен муң чыл бурунгаар өөрүшкү-маңнайлыг, муңгак-кылыктыг өгбевистиң адазының адазының... үжен катап катаптаарга адазы бис, азы иезиниң иезиниң... үжен катап катаптаарга иези бис. Шыргай үе дүвүнден чүткүп үнүп келген амгы адалар, иелер бистерниң дүргектелген чаңгыс бодалывыс бары билдингир. Ол бодалды кым-даа кижиги өскениң кулаанга дыңналдырбайн, боду-ла иштинде өөрүшкү-биле самнап, боду-ла иштинде муңгаралы-биле муңчулуп чоруур болдур эвеспе. Медерелдиг кижиниң угаанындан

ыравас ол бодал, хайлыг чүве ийик, бойдустуң чаялгазы олчаан; чылыг — соок, чырык — караңгы дег бистерни база ийи удурланыштыр чарыпкан. Бо хүнде бистиң карактарывыс эртенги уйгудан ажыттынгаш, кежээ шимингиже чедир чаңгыс-ла салдынмас бодалывыс бар — акша дугайы: акшазы көк бүрү дег төктүп-даа чыдар кижиниң, акша бараанын караанга илдирип чадап-даа каан кижиниң бодалы — акшада. Ооң дугайын бодавас дээривиске-даа, ол дуюкаа сагыштаада чыдып алган сагындыра кааптарынга белең; бар кижии эдек сыңмас акшазын холдан ышкыныптарындан сестип чоруур, чок кижии адыжынче өйдүгө бээр кара хлеб өртээн хайдынып чоруур. Ындыг болганда, назы-харывыс, эртем-билиивис, албан-дужаалывыс барымдаа чокка, ак — кара дег, ийи аңгыланы берген бис; акшалыг кижии — акша чок кижии кылдыр. Муң чылды аъткарар дээш, эзеңгизин тептинипкен турар бо үевистиң хендирбези, өзек бодалы акшада болганда, ол элдептиг, күчүлүг апарган саазынны доктаамал адыштарынга арбактап алгаш чоруур кижиниң бе, азы ооң бараанын ында-хаая көөр, көрбес кижиниң бе, кайызының өлчей кежии деңзи караан чая базып турарын сөглөп боор үевис бо.

Чоокта чаа-ла, эртинени черден казып аары-биле дөмей акшаны база ажылдааш тып аар турду ийин. Ажыг дерни төп, ажыл кылбаска күрүнениң алдын өртектиг акшазы холга кирбес дээрзин биске шаандан тура угаадып каан. Ол сөстөрнүң шынын билбес боор бе, ам ол сөстөрнү катаптаптарывыска угааны солуудаан кижиге санатса хөңнү бис, чүл дизе, бо хүнде шаг багынга таварышкан хөй чон-даа, эки үүле таварышкан каш санныг кижии-даа ыңдыг сөстер кулаанга дыңнааш, элдепсине аарак бажын чайгаарлар. Эгезинде шушту чаңгыс үеге шаптырган, деңге-ле чоруп орган улус бис, хенертен көргөн — ийи аңгы үеде аңгыланы берген бооп тур бис оң. Бир кезээвис, оларны кым дээр чүвөл аан — шала кажарларывыс деп боор, оларывыс ыяш чымчаан торга тывар дээни ышкаш, үе чыдын дораан ылгап билипкеш, эки үеже үнө халый берген ужуп чоруп турлар. Бойдус үези доктаамал турда, амыдырал үези сыр өске — аңгы деңнелдиг. Ол деңнелдин бирээзи — эки үе, ынаар халбактанып үнө берген албаттывыстың улуска ыгтаавас сөзү мындыг.

Акша менде-дир, эрге база менде. Ийе беш-алды чыл бурунгаар кым туржук мен — кара ажылдың кадыын, албан ажылының кудузун кылып чорбадым бе. Эки хүнүм үнүп келгеш ашпайн барды, бурган башкы ону билир. Мээң хамык өөрүм, шыргай арыг дег дөргүл-төрелим шушту дөө дөвүн эрги чурттуң күзүрүмү дег, куураара берген чорааннар чүү ийик. Бир чамдыктары бокта чимзенген, өскелери тоорук, солун саткан, үшкүлери шилдер чүктээн. Олар-даа ындыг-ла ыйнаан, аравыста суг акпас найыралдыг турган эжим бар чүве, ам ужурашкан — ажылы-даа чок, акшазы-даа чок, идер тергеде ак-демир кескиндизи сөөрткен чор. Халдып эртип чыда эжимни кээрге-даа, мен ындыг чes-холаны шагда-ла Саян артынче КамАЗ КамАЗы-биле шуудупкаш, даштыкы-марканы долгап чоруп турарым бо болбас ийикпе. Улустуң черле хоптак деп чүвезин аайын тыппас мен, кижиниң кызыл күжү, эрге-дужаалы-биле ажылдап алган акшазын “күдээ-хүреген, эжиң-өөрүң мен” дээш чегдинмес-ле кижичок. Хы! Мээң төрелим, эжим чораанның чүү хамаан. Акша үнези билбес улус ындыг болдур ийин, чегдир, канчал дижир. Мен дег уйгу-чыдын чок бол, мен дег эрге-дужаалдан ээлеп ал. Акшаны хол-биле эвес, баш-биле сө шаап аар боор чүве ийин. Мени уруглар садының эргелекчизи-даа кылып каан дижик, бичии омааш чигир чаштарда, улуг омаажы менде кылдыр илби-шидиленкеш, дораан байый бээр мен. Эрге-дужаал улгаткан тудум, илбиниң дүжүдү чаагай-ла боор чүве. Эрге-дужаал-биле акша ийи ийис алышкылар болдур эвеспе. Эрте-чок-даа болза акшалыг боорга, демги кымыл даргалар кайы шагда аъдының бажы хойган адамның адын адап хүндүлөп, дөрден-не уткуй маңнажып кээрлер болгай. Акшамның авыралында кандыг-даа дарганың эжиин идиим бажы-биле ылдырткаш, ажыда кааптар-ла-дыр мен. Мээң эш-өөрүм ам өске болдур ийин, көңгүс өске: дуу кожуун, бо кожуун, Кызылда, Саян-даа артында ыргак-дагыр кончуг эрлер бар болдур эвеспе. Акшалыг кижичок-биле дүжүлгелиг, азы база акшалыг кижичок эдержир чүве болдур ийин бо! Бо кончуг будулгаазынның, ужур-бажы билдинмес эки үе мөңгези-биле бодараан чүве болза! Ынчалза-даа чытчы думчуум шаг-үе өскерлирин

эскерип тур ышкаш. Аа богда, далажыр, далажыр! Алыр чүвени куругладыр алыр, чиир чүвени дайнавайн-даа борбаа-биле ажырап! Аа хайлыын, төре-херээ дедир баштаныр деп барган-дыр. Кажараан кара баштың ачызы-биле холче киирген өнчүм кулбурап үнер деп барды, хамык акшам черге-каксакка каяа шыгжаайн, канчап кадарайн, ядараарым ол-ла чоор бе? Салымымның багын аарай! База-ла кара ажылдың кады, албан ажылының кудузу бе...

Амыдыралдың бир үези — адаккы деңнелче кулбурап баткан албаттывыстың улуска ыттавас сөзү мындыг.

Холга чес көпей-даа кирбестээн, албан-дужаал дүшке-даа келбестээн. Балдырлыг апарган эш-өөр, дөргүл-төрел арга чадаарда кижиге-биле мендилежир, көрбээчеңнеп-билбээ-чеңнеп оя баскылаарлар. Азы даштыкы-марказын мунуп алган кижиге басып каапкы дег, карак-кулаа көзүлбестээн ийин боларың. Эр улустарывыс моюннарын кагылдыр долгагылаарлар, а херээженнеривис шырайлары хөмнелген дег шириин апарган. Чоокта чаа-ла каткы-иткилиг, барын-чогун алчып-бержип чораан өөрүвүстүң бажывыс ажыр көөр апарган чаа езузу, хайлыг чүве ийик, акша кулу апарган улус чүве ышкажыл. Поо, кээргенчиг өөрүмнү аарай, багай эжиниң хеви эрги, ажылы чок азы ажылының шалыңы холга белең кирбес боорга, бодалдары булуттар аразында эстеп турар апарганнары ол-дур ийин. Ол кээргенчиг өөрүмнүң бодалы — акша турда, чүү-даа чүве будунуң адаанда чаттылып чыдар деп турарлар. Ийе харын, бо будулгаазынның, ужур-бажы билдинмес бораң үеде ындыгызы-ла шын. Хүн ийис дээр чүве болгай, ам бо хүнде амыдыралывыс сыр дедир углут; Улут-Хемивис дедир ага бергени-биле дөмей, көвүдээр чүве эвээжээш туруп берген, экижиир чүве баксырааш туруп берген. Ооң ужурундан-на өрениң кырынга өре тарыттынып, эрги хепти эде септеп-дыдып эгелээн чүве бо. Эртем-билиг эгин ажыр-даа болза, эртен оттуп келгеш кайыын чүүден чес көпей чегдинерин, хайдынарын бодал кээрге, кижиниң бөрүгүлештир улуксаазы кээр. Чамдыкта харын, бистер дег шаг багынче дүлдүнүп кирген өөрүм-биле кады катчып алгаш кокайгылаштыр каракка көзүлген дүжүметти-даа, акшазы-

ның хөйүнден калчаарап тенээн биэги эш-өөрүмнү-даа хээй дайнап туруксаам кээр. Корга бердиңер бе? Бо хүн көөрүңерге-ле ядараан эжиңер куураара берген чоруп турар, а угаан-медерели хевээр болдур ийин; Улуг-Хем аай агар апаар хүнүвүс чөөн чүкте хаяаланып кел чорааны чүү ийик, шагшаа-биле чытпас, чавылдак көгү-биле чытпазын утпаан чүве ийин бо. Ажырбас, эш-өөр, багай эжиңер алыр шалыңын өйүндө ап, боралгакка бүргеткен сеткиливис арыда шаптына бээрге, катап-ла шырайларывыс чымчап, арыннарывыс көржү бээр бис. А ынчан, чединместээң, диленчиден чүткүп үнүп келген мээң-биле, акша дүлгээзининге алзыпкаш, карактарыңар хапталы берген чораан төөгүнү дуюкаа чугаалап чоруур силер ыйнаан.

Муң чылды аъткаарар дээш, эзеңгизин тептинип алган турар бо үевисте акша деп алдын-мөңгүн үнелиг, аза-четкер сүнезинниг саазынга ак-кара кылдыр ишти-хөңнүвүс чардырып алган чон-дур бис. А база бир муң чыл буруншаар өгбелеривис база-ла ак-кара кылдыр аңгыланып турган болдур эвеспе — хаан-кул. Муң чылдар солушса-даа ооң кол өзээ мөңгө артканы ол.

Олурад МИЖИТ

МЕН БОДААРЫМГА...

Европа чоннарының үе ончалап санаар календары-биле бо чүс чылдың сөөлгүзү — 2000 чыл үнүп, чаа чүс чыл болгаш муң чылдың бажы көстүп кел чыдар болгай. Ынчангаш чон бүрүзү төнүп чыдар чүс чылда бодунуң чуртталгазының, төөгүзүнүң түңнелдерин үндүрерин оралдажып, чаа чүс чылче бүгү талазы-биле кандыг байдалдыг кирип бар чыдарын тодаргайлап алырын кызып турары билдингир.

А бистиң амыдыралывыска 20-ги чүс чыл чүнү эккелгенил, ол болуушкуннарның кайызын кол деп санап чоруур бис? Бо айтырыгга харыы чугаажок билдингир. Чүгле тыва чоннуң азы Совет Эвилелиниң чоннарының эвес, а бүтү делегейниң чоннарының чуртталгазын, делегейже көрүүшкүнүн бир аңдара тудуп, эң улуг салдарны чедирген болуушкун — Октябрь хувискаалы болганы маргыш чок. Ук болуушкунну

эки, багай деп хүлээр, хүлээвези-даа — кижиг болгаш ниитилел бүрүзүнүң хууда, аңгы херээ-ле болгай, ынчалза-даа ооң салдарын канчап-даа эвээжедип шыдавас бис.

Хөй-ле чылдар иштинде ол төөгүлүг болуушкуннун ужур-утказын чүглө эки деп алгап-мактап турган болгай бис. А сөөлгү чылдарда, коммунизм тургузар деп, чүткүп бар чыткан ниитилел тургузуунун буурааны-биле кады, ол болуушкуннун ужур-утказынга болгаш салдарынга чүглө багай деп үнелел берип, сойгалаар апардывыс. А кандыг-даа мерге бүрүзү ийи уштуг деп сактып кээп, бо айтырыгларже бүгү талазындан көрүп, сайгарып, түңнээр үевис шагда-ла келген болгай. Ол түңнелдерни үндүрүп албас болзувусса, бистиң көрүүшкүнүс, бот-медереливис болгаш чуртталгада, төөгүдө туружувус соң даарта кандыг партия Россияның эрге-чагыргазын холга ап аарындан, ооң өөредиинден хамааржып, аңаа чагыртып-ла чоруур апарбас бе?

Бо айтырыглар амыдыралдың бүгү-ле талалары-биле сырый холбаалыг болган төлээде, мээң хуумда үргүлчү-ле бодап, сагыш аарып чоруур айтырыгларымны олардан күш-биле адырып, аңгы, хоорук кылдыр шинчилээри болдунмас. Чүгө дээрге, бо бичии чүүлге бодумнун бодамдарымны хирешаам-биле илередиксээним айтырыглар чоннун сагыш-сеткил культуразынга хамаарышкан айтырыглар бооп турар. А ол айтырыглар кандыг-даа үеде, кандыг-даа чоннарга бирги чергениң, кол айтырыглары бооп чораан болгаш болбушаан хевээр болгай. Чүгө дээрге, чон, күрүне, ниитилел бүрүзү культурлуг, экономиктиг, политиктиг болгаш өске-даа амыдыралын ыяап-ла кандыг-бир идеологияга даянып алгаш, тургузуп чоруур болгай. Ол бүгүдө билдингир. Христиан, мусульман азы сарыг шажынның-даа, марксистиг өөредигниң, демократтыг азы тускайлаң национал үзел-бодалдың-даа эчис үзелдери ону хүлээп ап чоруур чоннун өзек идеологиязы бооп турары база-ла билдингир.

Бар-ла бүгү өөредиглер кижилерге бо черге азы үстүү оранга аас-кежиктиг чуртталганың овур-хевирин чуруп көргүзүп, аазап, кыйгырып чоруур болганда, а кижилер оларның кайы-бирээзин угаан-медерели болгаш сагыш-сеткили-биле хүлээп алгаш, ооң айыткан уунче, эчис үзелинче чүткүп бар чыдар

болганда, бо-ла бүтү айтырыглар сагыш-сеткил культуразынга хамааржыр айтырыглар бооп турар.

Сагыш-сеткил культуразының дугайында чугаа кылырда бо-ла бүтү кижиги бүрүзүңгө билдингир билиишкиннерден эгелеп албас болза, ук чугаа үндезин чок, ыңдыг-ла кончут чугула эвес кылдыр дыңналы берип болгу дег-дир. Ынчангаш ол боду-ла мындыг, элээн узунзумаар кириилде сөстү негей берди. Шажын-чүдүлгени, аңаа даянган дүрүмнерни, хоругларны, езу-чаңчыларны, улустуң аас-чогаалын, чүүл-бүрү философияларны, уран чүүлдү — кысказы-биле чугаалаарга, кижиги амыганның хууда болгаш бүтү кижиги төрөлгөттенниң сагыш-сеткилинге, угаан-медерелинге хамаарышканна чүүлдерни ниитизи-биле сагыш-сеткил культуразы деп адап чоруур болгай бис. А бо чүүл эгээртиңмес улут делгем болганда, ооң бодумнуң шаам-биле, ажил-амыдыралым аайы-биле чүгээр-ле билирим адыры — уран чүүл дугайында харын-даа мырыңай ооң безин адыры — чечен чогаал дугайында айтырыгларга доктаап, оларны долганып тургаш, бичии сайгарылгамны чорутсумза, чөптүг боор. Ынчалза-даа сагыш-сеткил культуразының өске-даа талаларынга, харын-даа бөдүүн амыдыралчы айтырыгларга безин дээп, холбаштырарын бүтү чүвениң аразында тудуш харылзаалы чайгаар-ла негей бээр.

Тыва чечен-чогаалдың амгы үеде байдалының дугайында чугаалар болган черлерге чугааның киржикчилери ийи аңгы турушту ээлеп, тала бүрүзү бодунуң туружун камгалап, маргыжа бээрин бо-ла эскерип болур. Бирги туруш: "Тыва чечен чогаал кыска үе иштинде шапкын хөгжүлдениң оруун эрткен, чечен чогаалдың шупту-ла жанрлары тыптып, дыка дүрген сайзырай берген болгаш шылгараңгай чогаалдар төрүттүнген, ынчангаш тыва чечен чогаал амгы үеде өске чоннарның литературалары-биле чаңгыс деңгелде турар" — деп, шынзыдып турар. Өскези: "Тыва чечен чогаал ам-даа өзүп, дорукпаан, өөреникчи кижиниң байдалында турар" — деп, удурланып турар. Ук туруштарның бирээзин шын деп, бирээзин меге деп, кайы бирээзиниң талазынче туруп аарынче далашпайн, айтырыгның дөзүн тып аарын кызып,

сайгарып көрээлиңер. Ийе, шын, бижимел чечен чогаал хамаанчок тускай национал бижик безин чок чораан чоннуң культуразынга чечен чогаал тыптып, 50-60 чылдар иштинде жанр бүрүзүн шиңгээдип алганы чугаажок улуг чедииникин. Ооң үнестин болгаш ужур-утказын бичииледип шыдавас бис. Ынчалза-даа амгы үедө тыва чечен чогаалда эки сайзыраан үлегер-майык бүрүзү орус литература болгаш культурадан база ону таварыштыр Европа чоннарының литературазындан болгаш культуразындан үлегерлээн үлегер — майыктар-ла болгай. Үлегерлээн дээрге-ле, өөренип алганы дээни-ле ол болгай. А чон бүрүзүнүн културазының каракка көстүр хевирлери ук чоннуң шажын чүдүлгезинден, мифологиязындан (чогаалчы Ч. Ч. Кууларның сүмелээн термини-биле мифологияны моон соңгаар бурун үзөл дээр болза эки боор), делегейни көрүп, билип чоруур тускайлаң аянындан, кысказы-биле чугаалаарга, үндестин культуразындан укталып үнүп турар болгай. Моон алгаш, эге түңнелди кылырга, амгы тыва чечен чогаалдың үлегер-майыктары колдуунда-ла (шуптузу эвес) тыва чоннуң үндестин культуразындан чайгаар өзүп келбээн, а орус болгаш европа литературазынга даянып, оон чемиш ап, хевирлеттинип, сайзырап турар дээрзи көстүп кээр. Чижек кылдыр япон, кыдат, индий азы араб литератураларның үндестин хевирлерин алгаш көөр болза, оларның европейжи литературадан тургузуг, философия эстетика талазы-биле ылгалды дораан көстү бээр болгай. А бир эвес, деңнелге кылдыр: "Тыва чон бо хүннерде моол азы кыдат күрүнениң кезии болуп чурттап чоруур дижик" деп, даап бодап аар болзувусса, тыва чечен чогаал кандыг хевирлиг туруп болгу дег-дир. Кыдат культурада бетти кыдыында үндестин театр азы чурук уран чүүлү безин европейжи театрдан болгаш чурук уран-чүүлүнден оранчок улуг ылгалдыг болгай. Ынчалза-даа амгы үедө чүгле деңнелге кылырда "Ындыг дижик" деп болур бис. А херек кырында Октябрь революциязы бүгү чүвени бодунуң аайы-биле өскертир тудупкан болганда, бистиң культурулуг сайзыралывыс оруу ынаар угланы берген. Ынчангаш, мен

бодаарымга, бүгү чүвени тодаргайлап: "Бистиң чечен чогаалывыстың болгаш ниитизи-биле уран чүүл, культура-выстың улуг болгаш алдарлыг ажылдакчылары кол нургулайында орус болгаш европейжи культураның хевирлерин тыва хөрзүнге тарып, сайзырадып, тыва культураны Байлакшыткан дээр болзувусса чогумчалыг ышкаш. Удур-дедир байлакшыдылга — культура бүрүзүнге агаар ышкаш херек чүүл-ле болгай, ынчангаш мындыг ажылды кылып чоруур кижилер боттарының чоннарынга улуг ужур-уткалыг, буянын ууле-херекти бүдүрүп чоруур кижилер болур. Ол дээш чон бүрүзү оларга мөгейип чоруур апаар.

А дараазында: "Ол хевирлерде бижиттинген чогаалдары-выс өске чоннарны-биле бир деңнелде турар харын-даа шылгараңгай чогаалдар-дыр" дээн сөстөрдө элээн хөөрөткен аян барын эскербес арга чок. Шылгараңгай деп атка төлептиг чогаалдар делегей чоннарынга бир-ле чаа, тускайлаң көрүштүг болгаш үннүг, онзагай ханы билиишкиннерни ажыткан чогаалдар бооп турар болгай. Шак ындыг чедиин-киннерни чедип алган чогаалчылар делегей литературазының төөгүзүндө ындыг-ла хөй эвес болгай. Улуг төөгүлүг, бедик сайзыралдыг литератураларда безин ындыг чогаалдарны ийиле холдуң салаазын басып санап болур болгай. Данте, Гете, Сервантес, Рабле, Шекспир, Пушкин, Достоевский, Толстой, Чехов, Кафка, Борхес, Джойс дээн чижектиг чогаалчыларның деңнелин бодап кээрге, кижини бажы дескине берип болур-ла болгай. А "Тыва литературада кижиниң сагыш-сеткилин болгаш чуртталганың чажыттарын ол хире хандыр анализтеп көргөш, ооң түңнелдерин ол хире бедик деңнелдиг уран-чечен аргалар-биле илередипкен чогаалдар ылап-ла бар!" деп, чалданмайн чугаалап шыдаар бис бе? Мен бодаарымга, ынча деп бодаары арай-ла эрте эвеспе. Ол хире деңнелдиг чогаалдарны чүгле өөреникчи байдалдан уштунуп, боттарының буттарында быжыг туруштуг кылдыр өзүп келген литература төрүп болур дээрзи билдингир. Кандыгдаа чоннуң литературазы бо орукту эрткен болгаш эртип турар болгай. А эрте дээрэ шак мындыг чарлаашкыннар кылып чорукту, "өзүлдениң келди аарыглары" деп, чымчады аарак чөптеп адап болгу дег.

Бо бүгүнү тодарадып алгаш, удурланышкак туруштун түңнелдеринде шын билиишкиннер барын демдеглевишаан, частырыгларны база эскербес арга чок. Бирээде, ат-алдарлыг улуг чогаалчыларывыстың ачы-буяны-биле тыва литература колдуунда-ла хевирлеттинип тургустунган дээрзинге черле удурланып шыдавас бис. Ийиде, тыва литература (уран чүүлдүң бүгү-ле адырлары-биле бир дөмей) төрүттүнүп кээрде-ле, коммунистиг идеологияның ыйыдышкынынга турган дээрзин утпайн көрээлиңер. Социалистиг уран чүүлдүң аян-хөөнү, философия болгаш эстетиказы үндезин орус уран-чүүлге безин чаа, харын-даа дыка хөй талалары-биле чүүлдешпес, хары турган болгай. А тыва чоннуң үндезин культуразының (өске бүгү чоннарныындан ылгал чок) дазыл-дөзү шажын-чүдүлгеде быжыглаттынган болганда, тыва үдезин культура совет тыва культурлуг тургузуушкун үезинде сайзырал албайн турганын билир бис. Ындыг турбуже, бистиң улуг чогаалчыларывыс чоннуң амыдыралын чуруп көргүзүп тура (бытописательство), үндезин культураның эвээш эвес талаларын ышкынып чидирбейн чораан болгай. "Социалистиг күрүне тургустунарының мурнунда тыва чоннуң чуртталгазы болгаш угаан-медерелиниң сайзыралы чавыс деңнелдиг, хожудаңгай турган, а амгы үеде бедип, хөгжүп, сайзырап чоруур" дээн, ол үениң чогаалдарының кол идеязынга чогаалдың өске талалары бүрүнү-биле чагыртып турганы, тыва чечен чогаалдың (уран чүүлдүң бүрүнү-биле) бодунуу-биле хостуг сайзыраарынга шаптык болуп турганын утпайн көрээлиңер. Мындыг байдалда чоннуң үндезин культуразының иштики, өзек шынарлыг, өртемчей көрүүшкүннүг талаларынга даяныр хамаанчок, ооң даштыкы, хүн бүрүнүң амыдыралында көстүп турар онзагай талаларын магадалдыг чуруп көргүзери безин айыылдыг турган болгай. Ынчалза-даа "Тыва чогаалчылар бажындан куду ол суртаалды бүрүнү-биле хүлээп, нептередип чораан" дээр болзувусса, база-ла частырыг апаар. Улуг салгалдың чогаалчыларының безин хөй эвес-даа болза, чамдык чогаалдары ону бадыткап турар.

А чамдык ортаакы салгалдың чогаалчылары ол үеде чогаадыкчы күжүн колдуунда-ла ынакшыл, бойдус, мөзү-шынар лирикасынче угландырып чораанын ол идеологияга

хамаарыштыр бодунуң туружун ындыг аян-биле тодарадып, көргүзүп чорааны кылдыр көрзе, эки боор. Совет тургузут болгаш партия дугайында чогаалдар оларда база бар-даа болза, олар хөй черни ээлевейн турарын эскерип болур. Чогаалдың улуг хемчээлдиг жанрларынга шоолуг-ла сайзырал албайн барза-даа, биче хемчээлдиг лириктиг чогаалдарда үндезин тыва сагыш-сеткил чаштынып, шыгжаттынмышаан, бүдүү сайзырап чораанын илередип, бадыткап кээр эртем ажылдары черле көстүп кээр деп, хуумда бүзүрээр-дир мен.

Ынчангаш, тыва чечен чогаалдың амгы байдалын мырыңай-ла дыка куду деңнелдиг деп, үнелел бээрге, ону база-ла "өзүлдениң аарыгларының" база бир хевири деп бодаар-дыр мен. Чуртталгадан көрүп чоруурга аныяк кижиге (езулуг-ла күш үезинде, ынчалза-даа бодунуң туружу тодаргай эвес) бодун боду бирде кедергей өрү көрдүне-даа бээр, бирде чүүден дора кылдыр санай-даа бээр болгай. Ынчангаш-ла боор оң, демократтыг тургузут уунче шимчеп үнүпкен үевистен эгелээш, тыва культура болгаш уран чүүл (шынын чугаалаарга, ниитилел чуртталгазының бүгү-ле адырларының) ажылдакчыларының аразында бодунуң ажыл-чорудулгазынга аргалыг-ла болза, эң бедик үнелел болгаш бедик ат-сып, шаңнал-мактал алыксаар чорук, халдавырлыг аарыг дег, нептерей берген хевирлиг. Бо таварылгада "өзүлдениң аарыгларынга" "демократия" деп сөс амгы үеде колдуунда-ла "анархия" деп сөс-биле чоок кылдыр билдинип турары база немежи бергени улут салдарлыг ышкаш-тыр. Бедик-чавыс, шынарлыг-шынар чок, ханы уткалыг азы хоозун деп билииш-киннер холужуп, ындыг үнелел бээриниң уг-шии (ориентир) будалып, чидип бар чыдарының дөзү мында дээрзин, бир дугаар эвес-даа болза, черле демдеглээр апаар.

Бо чайгаар чугаалаттына берген сөстөрнүң үнген кол чылдагааны кандыг-ла бир кижиниң бедик үнелел алганынга удурланыксаанымда эвес, а ниитилел чуртталгазының хөгжүлдезинге эргежок чугула херек уг-шиг айтыр им-демдектерниң ужур-утказын бедидиксээн, шынар-деңнелче негелде айтырыын катап диргизиксээн күзелимде дээрзин, тодарадып кагзымза эки боор.

"Хензиг ус-куш: "Эзир апарган болзумза", деп, эзирге адааргавайн, "Эзир-дир мен" деп чарлаттынмайн, бодунуң уязын кызып-кылайып тургаш, чүден артык чараш кылдыр тудуп, кылып ап чоруур болгай. Биске бичии ус-куштуң, бичии дамырактың биче сеткили чедишпейн турар-дыр" дээн бодалды илереткен чогаалчы А. А. Даржайның сөстөрүн маңаа киризе артык эвес боор. Мен бодаарымга, өске чогаалчыларны өтгүнүп бижээш: "Чогаал бижидим" дээр, кандыг-бир айтырыгга хамаарыштыр чүүлдерни анализ, шинчилел-даа кылбайн чыып азы дүжүрүп бижээш, "Эртем ажылы кылдым" дээр, философия азы шажын номнарын тыва дылче очулдургаш: "Философтут шинчилел кылган, философ мен" дээр чоруктарның дөзү база мында.

Чогум ниитилелдин бо болгаш өске-даа аарыгларының кол чылдагааны чүгле демократияда эвес, демократия оларны чүгле каракка көзүлдүрүпкенин демдеглеze, артык эвес боор. Кандыг-даа аарыг мага-бот иштинге билдиртпейн негтерээр хуусаалыг болгай. Коммунистиг өөредиг-биле кады орус болгаш европейжи культураны хүлээп тура, чүгле ону-ла культура деп бодап, тыва улустуң "шырайын хөзүп, көрүнчүүн дажаар" дээни ышкаш, бодувустуң үндезин культуравысты куду көрүп, чамдыкта мырыңай "культура чок чораан бис" дээринден безин чалданмайн чораан үевис турган болгай. Мен бодаарымга, кол чылдагаан мында чаштынып чыдар ышкаш-тыр. "Каарган кас эдергеш, даванын доңурган" деп, тыва чон мерген-не чугаалап чораан-дыр. Бир талазында европа культуразының каракка көскү, даштыкы хевирлерин хүлээп алган дээрден башка, ооң ханы, үндезин талаларын сагыш-сеткиливисче хандыр сиңирип албайн, өске талазындан боттарывыстың дазылдарывыстан база колдуунда-ла ойталап, оон ырай берген турдувус. Амыдыралдың хүн бүрүдө көстүп турар бөдүүн чижектерин безин топтап көөргө, бо байдал иле билдинип кээр. Эң-не бөдүүн чижек, улустуң мендилежири дижик. Европейжи чаңчыл-биле улуг кижин холун сунмаанда, бичии кижин мурнап хол сунмас-ла болгай. А тыва езу-чаңчылда бирээде, хүннүң-не хол тутчуп мендилежир деп чүве турбаан, ийиде, чылда

чаңгыс катап шагаада чолукшуурда, бичии кижии ийи адыжын өрү көрүндүр чада туткаш, улуг кижини мурнай сунуп, ооң холдарын хүлээп ап, хүндүткелин илередир болгай. Амгы үеде бо талазы-биле, ылаңгыя аныяктар аразында, бөдүүнү-биле чугаалаарга, бүгү чүве хойтпакталган. Кижии бодаарга, улуг кичээнгей-даа салыр хире эвес, үүрмек чүүл-даа ышкаш, а түңнелинде, кижилер боттары безин билбейн, бот-боттарын хомудатчып чоруур-дур. Мындыг “үүрмек” чүүлдерден эгелээш, чуртталганың нарын талаларыңа чедир бо ышкаш чижектерни хөйү-биле сактып болур бис. Амгы үеде ажыл кылбас, арагалаар, оорланыр дээш-ле өске-даа хай-бачытка алзып чоруур амыдыралда туруш чок, шаарланчак дижиривис улустуң хөлүн эртир көвүдээни — ниитилеливистиң бир улуг аары-ла болгай. “Ооң чылдагааннары ажылдаар черлер чедишпезинде, кижилерниң эртем-билииниң кызызында дээш-ле оон-даа өске, ниитизи-биле социал амыдыралдың четпес талаларында” деп тайылбырлап турар болгай бис. Ол шын. Ынчалза-даа ол чүгле чартык шын, айтырыгның чүгле көскү, кырыкы кезии дээрзин ажы-биле чугаалаар апаар. Бо амыдыралга быжыг туруштут боор дизе, кижиге иштики өзек херек-ле болгай. А ол өзек чоннуң муң-муң чылдар иштинде тургузуп келгени сагыш-сеткил культуразында болганда, ол дазылдан ойталааш, иштики өзээвисти база чок кылып чоруурувус иле-дир. Иштики өзек чокта, эртем-билиин эгээртинемес профессор, академик-даа кижии хай-бачыттың оруу-биле чоруй барып болурун чуртталга биске эвээш эвес катап көргүскен болгай. А хувискаал мурнунда тыва чоннуң иштинге эртем-билигиг кижилер хөй турган бе? Хары билдингир. Ол хирезинде ниитилелге мындыг аарыглар турбаан болгай. Эвээш санныг ыңдыг кижилер турбайн канчаар, олар черле чон бүрүзүнде бар болгай. Амгы үеде бисте колдуунда-ла кижии бүрүзү адак дизе-ле сес класс дооскан эртемниг-ле болгай. Ону чедип аар дээш, ниитилел улуг болгаш буянның ажылды кылган. Бо чугула херек, бедик болгаш чырык ажылды кылырда, ажы-төлдү колдуунда-ла интернаттарга тургузуп, азырап, өөредип, кижизидери албан апарган. Түңнелинде кижилер-

нин хөй кезии 8-10 чыл иштинде (чүгле дыштанылга үезинден аңгыда) ажыл кылбайн, белең аыш-чем чип, белең идик-хеп кедип, чылыг бажыңнарга чурттап чаңчыга берген. Ол 8-10 чыл бичии кижиниң улуг кижии кылдыр бүгү талазы-биле тургустунар чылдары-ла болгай. Ол чылдарда оларның чуртталгазынга күш-ажыл улуг черни ээлевейн чораанының түңнелинде оларның шуптузу эвес-даа болза, эвээш эвези ажылга тура чок кижилер апарган. А чажындан өөрөнгөн чаңы-биле "Күрүне болгаш чазак-чагырга бисти бүгү-талазы-биле хандырап ужурлуг" деп, негээри ол-ла хевээр артып калган. Ажылдаар-даа болза, колдуунда-ла хол-биле кылыр күш-ажыл эвес, аргалыг-ла болза стол артынга олурга кылыр ажылче чүткүүр чоруктуң дөзү база мында. Түңнелинде тыва чоннуң чуртталгазының үндезини — көдээ ажыл-агыйның амгы үеде байдалын база шупту билир бис. Чазак-чагырга чеже-даа таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээр болза, кижиниң иштинде күзел-сорук чокта, оон эки чүве үнери чигзинчиг. А иштики туруш болгаш өзек быжыгда, дузалаар туржук, харын шуут-ла шаптыктап турда безин, улус карак-кызыл ажыл-ижи-биле чуртталгазын экижидип ап шыдаар дээрзин төөгүдөн билир бис.

Үстүнде айытканым чылдагааннардан аңгыда, база бир ханы дөс шынарлыг чылдагаан бар. Мен хуумда бодаарымга, хөй чылдар иштинде, кижилерни материалистиг үзел-бодалдыг кылдыр кижизидип келгенинден, кижилерниң кол-ла сорулгазы — тодуг-догаа, бай-байлак чуртталга чедип аары апарганындан бүгү-ле аарыглар тыптып турар-дыр. Ону чедип аар дизе, мегелеп-даа, оорлап-даа, хунаап ап-даа болур, ажырбас апарган. Чазыг кылып, туттуруп, хоойлу-дүрүм холунче-ле кирбес болзуңза, ажырбас. Чүте дээрге, христиан, мусульман, бурунгу тыва шажыннарда — Бурган, сарыг шажында — карма дээн чижектиг, сени бүгү-ле үүлгедиг-лериң дээш, шиидиптер чүү-даа чок. Ол бүгүнү бүдүүлүк, дүмбей чоннуң чогаады деп турган-на болгай. Өөрөдигниң дөзүндө мындыг билиишкинни салып алгаш, "коммунизм тургузукчузу кижиниң мөзү-шынары бедик болгаш чырык болур ужурлуг" деп, чеже-даа негээрге, оон эки чүве үнмейн

барганын көрдүвүс. Бир дугаарында бөдүүн чон-даа эвес, а кырывыска турган орук айтыкчыларывыс кызыгаар чок эрге-күжүн ажыглап, бай-байлакты боттарының холдарынга мөөңнөп, боттары-ла ол өөредигниң кошкак талазын көргүзүп, бадыткап кагдылар. А ол өөредигге кижизиттирген болгаш, өске улус ышкаш бай-шыырак чуртталга чедип ап шыдавайн чоруур кижиге (оорланып, мегелеп, күш-биле хунаап шыдавас болза) аңаа таарзынмай, чайгаар-ла муңгарап, холу салдынып, арага-дарыже сундуга берип болур. Чүгө дээрге, ол кижиниң делегейге көрүжүндө материалдыг байлактардан өске, бедик чаагай чүве чок болгай. Бо бодалдарда онзагай, чаа чүү-даа чок, боданып чоруур кижиге бүрүзү мону билир-даа болза, ону катап-катап улам-на тодаратса эки деп санаар мен. Бо дугайында чугаалап тура, мооң-биле холбаалыг чамдык чүүлдерни демдеглевейн эрттириптер болза, шынчы эвес кижиге кылдыр көстү бээр боор мен. Ол чүл дээрге, чоокта чаа-ла коммунистиг өөредигни алгап, үндөзүн тыва культураны, ылаңгыя ооң шажын-чүдүлгеге хамаарышкан талаларын сойгалап чораан чамдык хүндүлүг кижилеривис хеп-хенертен дүүн чаа-ла удурланып чорааны үзелтуруштун эң улуг талалакчылары апарганы-дыр. "Чон караа көскү" деп, тыва чон үш-ле сөс-биле чиге чугаалаан. Чоннун бүзүрелин катап эгидип аар дизе, бир дугаарында ол деткип чорааны өөредигниң частырыглыгын угап билгеш, амгы уунче көрнү бергенин тайылбырлап, миннир ужурлуг-ла ышкаш. Ындыг миниишкин чокта, бо хуулушкун, чөптөп чугаалаарга, арай-ла чиктигзимээр апаар-дыр. Аңаа көөрдө, бо хүнге чедир коммунистиг үзел-бодалынга шынчы бооп артпышаан, ол дээш туржуп чоруур улусту, бердингени дээш хүндүлөп болур-дур. Чамдык улустун совет үеде канчаан чурттап чораанын чон эки билир, ам-даа утпаан болгай. Ындыг турбуже, олар боттарын үргүлчү-ле кыстырып-кыйдырып чораан кижилер кылдыр көргүзө бээрге, арын-нүүр талазы-биле чонга элээн чигзинчиг үлегер көргүзүп турары апарбас бе? Шынын чугаалаарга, олар хүндүлевес арга чок улут угаанныг, ат-алдарлыг, аар деңзилиг кижилер-ле болгай. Оларже көрбейн, олардан өөрөнмейн, кымче көрүп, кымдан

өөренир бис?! Амгы үеде Россияның политиктиг күште-риниң аразында националист, дорт чугаалаарга, фашист партия хүн бүрүде быжыгып кел чыдарын билир бис. Бо-ла хевээр турар болза, соң даарта чүнү манап болур бис? Ынчан кандыг сөстөр чугаалай берип болур бис?

Ындыг коргунчуг бооп болур келир үениң бетинде бо хүннеривисче көргөш безин ам-даа кенен көрүштүүвүстү эскербес аргавыс чок. Ам база-ла үндезин культуравыстың колдуунда-ла чүгле көскү, кырыкы талаларын кол кылып алгаш, ооң-биле кады, харын оон-даа артык кылдыр барыын чүк улузунуң массалыг культуразын бар-шаавыс-биле үлегер-леп нептередип, сайзырадып турар бис. Угаандан болгаш сеткилден улуг күженишкин негевес, анаа-ла үени чиик болгаш хөглүг эрттирип, таарымчалыг дыштанырынче угланган дашты каас шоу (көргүзүт) дүрүмнеринге чагырткан массалыг уран-чүүл бистиң чуртталгавыста кол черни ээлеп бар-ла чыдыр. Массалыг культураның янзы-бүрү хевирлери чон аразынга турбайн канчаар, олар база чурттаар эргелиг, ынчалза-даа ол бүгүнү уран-чүүлдүң, культураның эң бедик чадада турар хевирлери деп баарывыска, сагыш-сетки-ливисти езулуг-ла хоозуралдың оруунче угландырып тура-рывыс ол эвеспе. Ам база-ла уран-чүүлдүң сагыш-сеткилче эвес, а мага-бот чуртталгазынче угланган адырлары колдап эгеледи. Ам база-ла үндезин культуравыс ийиги, үшкү чергениң апааар деп барды.

Төөгүде болгаш амгы үеде бүгү чүвени бодунуң ады-биле адап, турар ужурлуг туруштарын тодаргайлап, сагыш-сеткил культуразын кедилиг орукче угландыраар дизе, мен бодаарым-га, бүгү чоннуң санал-оналын оваарып, хүлээп тургаш, культурлуг тургузуушкуннуң уг-шийн, политиказын чазак деңнелинге ажылдап кылгаш, кезек үениң компаниязы эвес, хүн бүрүде чаңгыс базымнап-даа тургаш, боттандырып эгелээр үе келген-дир. Бо талазы-биле ажыл кылдынмайн турар эвес, кылдынып турар, чижээлээрге, школаларда. Ын-чалза-даа ол чоокта чаа эгелээн болгаш амдыызында үнде-зин культураның шуут иштинче хандыр кирип шыдавайн турарын база чажырбайн демдеглээр апаар.

Бо айтырыгларны чүгле бис эвес, а Россия чазааның дең-нелинде көдүрүп турар болгай. Бүгү чоннуң сагыш-сеткилин катгыштырып мөөңнөп шыдаар эң эки тускай национал эчис үзел чогаадып тургузар дээш, Россияның чазаа улуг конкурс безин чарлап каан турган болгай. Чүгө дээрге, кандыг-даа чонну, чазакты, күрүнени буураашкын болгаш тоо-быдараашкындан камгалап чоруур күш — чоннуң ниити эчис, үзели, идеологиязы-ла болгай. Бо сөстөр-биле кижиги бүрүзүнүң сагыш-сеткилин албадал, суртаал-биле чаңгыс хепке кудар дээш эвес, а чоннуң бүтү-ле талазы-биле сайзыралының кол ниити угланышкынының дугайында, ооң агаар, суг, хүн чырыгы ышкаш херегин чугаалаксап турарым ол.

Коммунистиг идеологияны чеже-даа буруу шаап чоруур болзувусса, ол үеде партия, чазактың идеологтуг айтырыгларны бирги чергениң айтырыглары кылдыр санап, улуг күштү ынаар угландырып чораан дуржулгазындан ам-даа хөйүнү өөренип ап болур бис. Шынап-ла идеология ажылынче чогуур кичээнгей салбайн чораан болза, ынча хөй чоннарны, ынча чылдар иштинде чүгле шериг күжү-биле чаңгыс холга мөөңнөп тудары болдунмас турганы билдингир. А Совет Эвилелиниң кол удурланыкчызы АКШ "соок дайын" үезинде база-ла идеологтуг дайынны бирги черге салып алган турган болгай. "Чонну чаалап аар деп бодаар болзунза, ооң анык-өскениниң сагыш-сеткилин чаалап ал!" деп мерген чугаа бар болгай. Ол дайынның түңнелдерин бо хүннерде көрүп тур бис. Ам мырыңай-ла: "Эп-найыралдыг бис!" деп, изигизиг куспактажып тур бис. Ынчалза-даа өске күрүнелер бистиги-биле куспактажып турза-даа, боттарының сорулгаларындан ам-даа ойталаваан, уламчылап турарын база утпас болзувусса эки боор. Ол куспактарже бажывыс-биле шурап чоруур үевисте, чурттуң экономика, политиказы барыын чүк чурттарының, ылаңгыя Соңгу Американың капиталындан хамааржыр апарды, Россияның чазаа холун сунуп алган, оон диленип, чегдинип турар апарды. "Каттырган-на кижиги эш эвес, хорадаан-на кижиги дайзын эвес" деп, бурунгуларывыс шагда-ла сагындырып чораан болгай. Бүгү чон ону көрүп, медресеп, билип турар. А тыва чоңда тургузукчу күш-даа,

тура-сорук-даа бар. Чүглө ооң иштики өзээн быжыглаар болгаш ону долгандыр эвилелдээри херек дээрзин кижиги бүрүзү билип тур боор.

Эвилелдээр деп сөстү катап-катап чугаалап турарым чылдагаанныг. Эде тургустунуушкун чарлаан чылдардан эгелээш, амдыгаа чедир ол-бо кижиниң эки-багын сурап, дайзыннар дилеп, каш-ла борбак санныг бодувустуң чогаадыкчы, тургузукчу күжүвүстү тоо быдарадып чоруп бердивис. Бо чүүл база-ла улуг чоннарны өттүнүксээниvistен үнген деп бодаар мен. Ам ону черле соксадыр үе келген боор. Бо-ла хевээр турар болзувусса, улус-чонну кам-хайыра чок кыргып-хыдып турган компартияның өөредиинден ам-даа уштунмаанывыс ол деп бодаар мен. Кижиги бүрүзү бодунуң үезинде бодунуң билир, шыдаар шаа-биле чурттап чораан болгай. Кижиги бүрүзү маадыр бооп шыдавас. Үндезин тыва аажы-чаңның онзагай талазы — тыва кижиниң кижиге өршээлдиг, кижиге сеткилинге камныг чорааны дээрзин утпайн, чамдык чоннарда нептерээн чүглө бодун бодаар (индивидуалистичи) амыдыралчы турушту аргалыг-ла болза өттүнмээн болзувусса. Хөй кезиивис-ле ол үени кады чурттап эрттивис. Чамдыкта мырыңай "каарган бирээзиниң каразын кайгаан" дээн үлегер домакта ышкаш апаргылаар-дыр бис. Ол үениң улузунуң-даа, бурунгу өгбелеривистиң-даа дуржулгазы биске чүглө өөредиг болгаш дуза боор ужурлуг дээрзин билбес кижиги кайда боор.

"Бистиң боттарывыстың-на аравыста үскүлежип чоруурувус кымга херегил, кымга ажыктыгыл?" деп, айтырыгны салгаш, боданмас болзувусса, бо-ла хевээр, тыва чоннуң салым-чолу дээш эвес, а чүглө боттарының кежиин сүрүп чоруур, хары кижилерниң каас-чараш сөстөринге бүзүрөп алгаш, оларны өттүнүп, катаптап, чамдыывыс — бирээзиниң, чамдыывыс — өскезиниң талалакчылары болуп чоруур болзувусса, бодувустуң чонувустуң ниити мага-бодун, ниити сагыш-сеткилин тос башка кылдыр үзе-чаза тыртып, чон шинчивисти чидиричитпес бис бе? Муң-даа чаагай сөстөр чугаалаза, хары кижиги тыва чоннуң эки чуртталгазы, культурлуг сайзыралы, быжыг туружу дээш шынап-ла хөлзөп чоруур

дээрзинге, бодум хуумда, сокса-даа бүзүревес мен. Бодувустуң аравыста безин чон дээш шын сеткили-биле сагыш аарып чоруур улус ховар турда, олардан канчап ону манап болурул? Чүге оларга болгаш оларны өтгүнген улуска хүнү-биле бараан болуп, төрээн чонувустуң эрге-ажыын, сагыш-сеткилин ийиги, үшкү черге салыр ужурлуг бис? Олар тыва черни-даа, тыва чонну-даа чүгле саап ижер инек деп санап, ажыглап чорууру чажыт эвес-ле болгай. Бо таварылгада, боудунуң оран-савазын, өг-бүлезин, амы-тынын камгалаан кижиге дег, кадыг, быжыг болгаш сыныш чок, а херек болза, дошкун-даа болганывыс дээрде деп бодаар мен.

Чогаалчы Ч. Ч. Кууларның: "Амгы үеде биче-буурай улустуң уран чедишкининеге хамаарыштыр кенен көрүжүнден кым эрте-дээрде чайлай берип шыдаарыл деп айтырыг тургустунуп турар-дыр. Бир эвес бо хүнге чедир тургузуп алган уран өнчүвүсте делегей чергелиг кайгамчык үлегерлерге деңнежи берги дег азы барык чоокшулап турар чедишкиннер бар дээн чижектиг хөөннерден уштуна бээр болзувусса, бурунгаар хөгжүүрүвүске, азы чижек кылдыр, бетти дээрде, Чингиз Айтматовтуң тургусканы дег уран эстетиктиг болгаш философтуг чогаалдарны тургузарывыска харын-даа чаа идиг алыр ийик бис," — деп, бир-ле катап номчукчулар-биле ужуражышкын болган черге чугаалаан сөстери бо чүүлде илередиксээн бодаалдарым-биле үн алчып турарын демдегледип, мооң-биле түңнөп тура: "Мен бодаарымга, номчукчулар бо чүүлде хензиг-даа өөредиксээн, айтыксаан күзел-даа, аян-хөөн-даа чогуун эскерип кааптар боор," — деп, идегеп каайн.

КРИТИКА, БИБЛИОГРАФИЯ

Сандыг БАДАА

СТАЛИНИЗМ БОЛГАШ "ТӨНГҮР-ООЛ"

Ынчан 1961 чылдың чайы чүве. Партияның Кызыл хооркомунуң хуралдаар залында болуп эрткен Чөвүлел хуралга хоочун тыва чогаалчыларның бирээзи С. С. Сүрүң-оол сөс алгаш, "Араттың сөзүнүн" бирги номун эки деп үнө-

левишаан, ийиги номну дыка кошкак, а үшкү номну багай ден үнелээн. Ынчалза-даа милиция чанчыны Монгуш Баян-оолович Артас (ол 1962 чылдың июль 13-те ажылындан дүжүрткен) туруп келгеш, чогаалчы Салим Сазыговичини чидии-биле буруу шаап, ук хуралга киржип орган Салчак Калбак-Хөрекович Токаның шупту чогаалын бир дөмей бедик деңнедиг, эки шынарлыг классика деп мактааны бо одуругларның авторунуң сагыжында артып калган. Бистиң чамдык номчукчуларывыс бөгүн безин милиция чанчынын бүрүн деткивишаан.

Кандыг-даа авторнуң хире-шаан, үзел-бодалын четче илередир ынаныштыг чепсек ооң бодунуң чаяп кааны улуг-биче литературлуг ажылы болур. Хөй чылда албан езугаар чорук кылып чорааш бистиң республиканың ол-бо черлеринге дыңнап чоруурга, Салчак Токаның чогаалдарынга, ооң иштинде "Араттың сөзүнге" дыка хөй арыннары болгаш барымдаалары-биле чөпшээрешпес, чамдыктарын мырыңай-ла шоодуп, кочулаар номчукчу кайы хөй боор чораан.

Чүте ындыгыл? "Араттың сөзүнүң" сөөлгү ийи номун, эң ылаңгыя "Төңгүр-оолду" бижиирде, автор сталинчи турушту ээлээн. Мону бадыткаар төлээде "Төңгүр-оолду" сайгараалы. Бо чогаалды 1938 чылда "Үүр даргазынга үш чыл болдум" деп ат-биле эң баштай 33 арынның тускай ном кылдыр парлаан. Ук шиини автор ооң соонда эдип чазааш, "Төңгүр-оол" деп адаан.

Ук шииниң көстүп келгени сталинчи тергииделдин Тывага бүрүн догуннаанының херечизи болган. Бо "классиктиг" шии-биле "тостуң херээн" үзе шииткен ногаан Пар (1938) чылды Тывага сталинизмниң чылы деп саназа хөөрем чок. Москва биле Кызылдың архивтеринде төөгү материалдарын сайгарып көөрге, сталинизмниң Тывага келген төөгүзү дыка бөдүүн. Тодаргайлаарга, ТАР-ның тускай догуннаан хөгжүлдези ССРЭ болгаш МАР-биле ооң чарганы чурттар аразының керээлериниң уг-шии-биле чоруп келген. Чээрби үш чыл тускай хөгжүлдениң чылдарында, эң ылаңгыя сөөлгү 6-7 чылында, Тываның нам, чазааның, ооң иштики ямызының ажыл-чорудулгазынга Совет Эвилелинден чаладып келгеш, сталинчи айтышкын-саавырны чайгылыш чок сагып чору-

дуп турган чөвүлекчилер улут саддарны чедирип келген.

Сталинчи дерзиилээшкини Тывага нептередир херекке Төрөөн чуртунче чыл-чылда ээп чанып кээп тургулаан "москвачы тывалар" улуг идиг берген. Олар тиилээн социализмниң ада-чурту — ССРЭ бүгү чурттарга үлегер болур дээрзинге ханы бүзүрелдиг болбушаан, бүгү чоннарның баштыңчы башкызынга ханы бердинген шилиндектер болган.

ССРЭ-ге сургуулдаан тывалар болгаш чурт иштиниң чамдык социал күштери сталинизмни Тывага нептередиринге сонургалдыг болган. Ол күштерниң Тока, Полат, Анчымаа, Товарищтай дээн чергелиг төлээлекчилери ТАР-ның нам, чазааның ажыл-чорудулгазының сталинчи оруун шилип алган, а ук бюрократияның баштыңы С. Тока совет чөвүлекчилерниң санал-сүмезин тоовайн оюп эртер аргажок болу берген. Бир эвес Тока ук чөвүлекчилер-биле чөпшээрешпес апарза, ол моол удуртукчуларның салымын үлежип болур турган. 1989 чылдың сентябрь 20-де үнген "Үнен" солуннуң бижээни езугаар алырга, дыңнангыр эвес беш моол удуртукчуну — МАР-ның президентизи, ийи эреңгей сайыдын, МАРН ТК-ның ийи удуртукчузун Моолга эвес, а ССРЭ-ге шииткеш, оларның дөртүн өлүрүп шаажылаан, а бирээзи Москваның Бутыр кара-бажыңыга хилинчектенип өлгөн.

Шак ындыг изиг болгаш дүшкүүрлүг өйдө ТАРН ТК-ның үшкү Пленуму чыылгаш, сталинчи политиканы буу-хаа хүлээп алган. Ол Пленумга баштайгы илеткелди кылган ТАР-ның Иштики херектер яамызының сайыды Оюн Полаттың илеткелиниң хоолгазы архивтерде амга чедир чок болуп артканы элдептиг. Үшкү Пленумга кол уг-шигни илеткелчилер берген, санал-онал бергеннер оларны деткип, контрреволюсчу бөлүктүң киржикчилерин шүгүмчүлөп, хоойлунуң дээди хемчээ-биле боолап шиидерин негеп турган.

Халаптыг репрессия 1938 чыл-биле кызыгаарлаттынмаан, чүте дээрге япон "шивишкиннерниң" "артынчылары-биле кам-хайыра чок, чаныш-сыныш чок хүрежил, ол идегеттерни чылча шаварда "хол-буду сирилевес, хан-чинден кортпас

езулуг революсчу кадрлар" депшип үнген. Ындыгларнын бирээзинге "Үүр даргазынга үш чыл болган" Төңгүр-оол хамааржыр. "Классиктиг" шииниң кол маадыры Төңгүр-оол чоннуң дайзыннары-биле" хүрешке чаныш-сыныш чок, шылгараанын дараазында үш үзүндүден көрээлиңер.

Ийиги көжегеден:

Сандак. Карандаш мээң холумда чүве төлээде, мен дээрге чүү боор, чамдык чугула-чугула чүүлдерни чогууру-биле камгалап алгаш, чамдык чүвелерни бодум күзелим-биле немей каап турар тур мен, башкы. Мээң ажылым өртек чедип турар ыңар.

Семис-Лама... Шаг эрттирип болбас. Бистерни шупту араттар ызырыптар болза, дүүрээнивис ол. Бистиң төлээвис Шораанныг баарында өзенде. Хынадыры-биле сени чорудар бис. Ол баарыңга төлеп бээр".

2. Үшкү көжегениң бирги көргүзүүнден:

Дакпалдай. Оларның кожуунда олурган кол удуртчукузун тыпканывыс соонда илерээни ол-дур... Чажыт медээни ийи чара бижээш, бирээни бисче, кожуунче, бирээзин дайзынның холунче кирип турганың билдиң бе?

Төңгүр-оол. Чүү чүве, кайнаар?

Дакпалдай. Контрреволюстуг херектиң база бир удуртукчузу Семис-Ламага барып турган, оон даштыкының контрреволюстуг төлээзинге дамчыдып берип турган. Бо-дур. Мээң медеглелимде дайзыннарның демдеглеп турганы бо-дур, көрем.

2. Сөөлгү көргүзүткен:

Бедик-Кара. Эштер! Кончуг дайзынның аксынче кирер часкан-дыр бис. Эш Төңгүр-оол баштап алгаш бо даңны атсы тутчуп тура хондувус. Чайлаг артынга кедеп чыткаш, коржаа шарызының кадарчызын ыды-биле кады өлүргөш, хамык шарыны хораннап өлүрер деп турган, кырынга баарывыска кончуг дайзын хаяже дезип үнген. Эш Төңгүр-оол чеде халааш тудуп чорда бижектээрге, четпейн кастыын чара бижектээн, катап шанчар чай алындырбайн, ийилээн кончуг көшкени куду чуглуп баткаш, бир хаядан ажып дүшкелек чорда, мен барып сегирип алдым, кончуг хоранныг кулутур".

"Классик" шиини кичээнгейлиг сонуургаан көрүкчү бүрүзү үстүндө чидиг демиселди тайбың көрүп орбаанын сактып кээр боор. "Тываның чуртун япон империализмге бүрүн колоний кул кылдыр садар деп турган" контрреволюстуг шивишकिनнер хары-угда өлүрүкчүлөр болгаш үрегдекчи хоралакчылар болуп турарын көргөн кижиниң сагыжы канчап тайбыңчырыл.

1938 чылдан эгелээш ТАР-да амыдырал "Төңгүр-оолдуң" сюжединге чүүлдеш болуп, төөгүгө будалчак болгаш караңгы арыннар бижиттинип эгелээн. Бөдүүн кижилер бот-боттарынга идегешпестээн, а дээди чадада каш дарга менээргени берген. Менээргенген бюрократия улуг террорну уламчылаан tudum-на, ооң төлээлекчилериниң ат-сураа алдаржып турган. "Хан-чинден кортпас кадрларны", тыва репрессия аппарадының ажыл-чорудулгазын чоннуң езулуг дайзыны Лаврентий Павлович Берияның бедик үнелээнин демделээри артык эвес. "Япон шивишकिनнерни, үрегдекчилерни, хоралакчыларны, чоннуң өжөөнниг дайзыннарын болгаш оларның сүлчээчилерин чылча шавар херекке тыва улустуң мурнунга ачы-хавыязы дээш" "ССРЭ-ниң хүндүлүг чекизи" деп бедик атты Тока, Товарищтай, Артас, Парчын оларга ССРЭ-ниң Иштики Херектериниң улус Комиссариады 1943 чылдың июль 6-дагы № 01326 дужаалын езугаар тывыскан. Бодунуң хире-чергезинде Тока болгаш ооң өөрү шаңнакчызынга өрелиг болуп артпаан. "Тывага турган контрреволюстуг организацияны чылча шаварынга ТАР-ның Иштики Херек Яамызының ажылдакчыларынга практиктиг дуза көргүзеринге ССРЭ-ниң чекисчи органнарының кайгамчыктыг ачы-хавыязы дээш" Л. П. Берия, В. И. Меркулов, П. М. Фитин олар ТАР-ның дээди ордени-биле ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң 1943 чылдың август 18-теги Чарлыын езугаар шаңнатканнар.

Сталин биле Токага чүдүүр чылдарда кандыг-даа чугула концерт ыяап-ла ийи баштыңчыны алгап-йөрөөн ыры азы шүлүктен эгелээр турган. Ындыг ырылардан чүгле чаңгыс куплетти көөргө мындыг:

Аас-кежи үлүг-хууну
Араттарга тыпсып берген

Ачылыг-ла Токавыска
Амыраанывыс илередиил.

1989 чылдың август 10-да "Тываның аныяктарыңа" Михаил Шур-оол Тока дугайында чүүл бижээш, ону "тыва Шойбалзаң" (Чойбалсаң) азы "тыва Сталин" деп билир мен" дээни чөптүг.

Тывага сталинчи репрессияга чүгле тывалар эвес, а тус чер чурттуг орустар, көрейлер, кыдаттар, хакастар база тава-рышкан. Чижээ, МАР-ның элчин чериниң ажылдакчызы турган Николай Илларионович Ядрошников баштайгы өлүртүп шаажылаткан тыва сөөктүг эвес кижилерниң бирээзинге хамааржыр.

Дүүн чаа-ла "Баксыраарын сагынмас мен, база-ла катап бадыткаар мен" деп ырлап чораан актыг аратты бөгүн тудуп хоругдааш, контр деп санай бээрге, ооң өг-бүлезиниң арткан кежигүннери долу үнелиг кижилер эвес болуп хилинчек көрүп эгелээр турган. Ынчап кээрге сталинчи дерзииделдин ур-жуундан качыгдааннарның саны адак дээрге-ле дөрт муң ажыг. Ынча улуг эгиттинмес когаралды чонга таварыштырып каан Тока болгаш ооң чамдык өөрүнүң ханныг дерзии үүлгедиглери бөгүнге чедир чогуур үнелелди албааны элдептиг. Маңаа хамаарыштыр чогаалчы К. Черлиг-оолдуң бо чылдың июнь 30-де "Шынга" парлаттынган "Тыны-биле когарааны — алдар болбайн" деп шүлүүнде дараазында одурутлар дыка чөптүг:

Токаны бурганчыдып чораан үе

Төөгүнүң шыны-биле дүүшпес деп,

Доштут хемниң эриин буза чалгааны дег,

Төөгүчүнүң нүүрүн ам-на хөлзедип тур.

"Төңгүр-оолдуң" авторунуң мурнунга чүдүүр чоруктуң хоралыг уржуктарын четче болгаш чөптүг сойгалаар херектиң белен эвезин тайылбырлаар чылдагаан бар, чүге дээрге № 1 албан-дужаалга Иосиф Сталин төнмес-батпас 31 чыл дургузунда олуруп келген, а Салчак Тока оон 9 чыл үр, Никита Хрущев 11 чыл үр олуруп келген. Оон ыңай бо одуругларның автору 1956—1960 чылдарда партияның Тожу райкомунуң секретары тургаш, Салчак Калбакхөрековичи-ниң ол чер чурттуг төрелдерин билип, танып, оларның-биле ажык чугааның түңнелинде "Төңгүр-оолдуң" авторунуң

намдарында чамдык дыка улут хажыдыышкыннар барынга бүзүрэн. Бар төрөлдерин бөгүн-даа адап болур мен. Ооң мурнунда 1951—1955 чылдарда партия обкомунга инструкторлап ажылдап тургаш, Сүт-Хөл районну харыылап, "Сүт-Хөл херээ" деп чүвени чүгле дыңнап бижип турбаан мен. Адак соонда "Сүт-Хөл херээнден" бүрүн агарып үнгеннерге бараалгаткан тускай дой болганын черле утпас мен. С. Тока ол дойга сөс ап, аңаа киришкеннерниң мурнунга чүве чугаалааш, ол бужар херекке бодунуң киржилге чогуң көргүзерин дыка оралдашкан. Ону ук дойнуң киржикчилери ам-даа утпаан боор.

Ол ужуражылганың мурнуу чарыында "Төңгүр-оолдун" автору ол шииниң сөөлгү аңгы вариантызын четче ажылдап дооскаш, 1953 чылда "Тыва шиилер номунуң 3-41 арыннарынга парладыры-биле дужаап каан турган. Бо сөөлгү "Төңгүр-оолга", "чоннуң дайзыннары" болгаш "хан-чинден кортпастарны" хевээр арттырып каан.

Сталинчи үзел-бодалдыг "Төңгүр-оолдун" авторунга улустуң чогаалчызы деп бедик атты тыпсыр дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы 1974 чылдың январь 1-де "Тувинская правдага" эң баштай көстүп келген. Ол чарлык база-ла Токага чүдүүр чоруктуң уржуу болган. Ол эвес болза, сталинчи шииниң автору шагда-ла Берия-биле бедик шаңнал үлешкен дээш чогуур хемчегни хүлээр турган. Маңаа хамаарыштыр 1989 чылда № 11 "Известия ЦК КПСС" деп журналга чарлаттынган чижекти ап көрээли: 1953 чылда "чоннуң дайзыны" болуп илерээн Л. П. Берияны мактааны дээш чогуур харыысалганы партияның Соңгу-Осетин обкомунуң, Арменияның Компартиязының Төп Комитединиң бирги секретары турган Багров бооладып шииттирген. Ындыг турбуже ажыы-биле сталинчи херекти үүлгедип турган тыва удуртукчу кеземче хүлээр хамаанчок таптаашкын чылдарында чүгле 60, 65, 70 хар харлааны дээш, Совет чазактың дээди шаңналдарын Брежнев ышкаш улай-улай алган. Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы деп атты Токага тывысканы, литература чогаалын бижээни дээш ленинчи шаңналды Л. Брежневке тывысканы-биле дыка

чүүлдеш. Ындыг чүүлдеш чүвени тывалар "аъттың ийи кулаа дег, бениң ийи эмии дег" дижир боор ийин. Мында ылгал чүл дизе, чогаал дээш бедик атты Брежнев дириг чорааш, а Тока мөчээн соонда "чаалап алган". Бо ийи удуртукчунуң Сталинге чүдүүр үеде болгаш таптаашкын чылдарында алган шаңналдары чуртка болгаш Тывада экономика болгаш экологияның буураашкыны-биле деңге болгулаан.



Клара КУУЛАР,

*ТКУ-ниң тыва дыл, литература
кафедразының доцентизи,
филология эртемнериниң кандидады.*

"ЫНАКШЫЛДЫҢ СӨӨЛГҮ БЕЛЭЭН" СУНУП ТУРДА...

Тываның ном үндүрер чери сөөлгү үеде чүгле чаа-чаа тыва номнарны үндүрери-биле кызыгаарлаттынмайн, шылгараңгай тыва чогаалдарны база катап үндүрүп турары номчукчуларны өөртүп турар. 1995 чылдың төнчүзүндө дыка хөй чаа номнар парлаттынган. Оларның аразында Октябрь Түң-оолдуң "Чеди-Хаан", Борис Кууларның "Күштүг күзел", Алексей Бегзин-оолдуң "Болчаг", Кара-оол Натпий-оолдуң "Ынакшылдың сөөлгү белээ", Михаил Дуюнгарның "Хөлөгелер" деп чечен чутаалар чыындызы дээш оон-даа өске номнар бар.

Дыл башкызы болганымда, номнарны номчуп ора, утказын, уран-чеченин сайгарарындан аңгыда, караам ала чайгаарла оларның частырыгларынга тептиккеш турар. Орфография, пунктуация-даа талазы-биле частырыглар 80 чылдарның төнчүзүнден эгелеп, тыва номнар, солуннарны "тудуп чиир" деп барганын чүгле чаңгыс мен эвес, өске-даа номчукчулар эскерип турар боор.

Кандыг-даа чогаалды кижини ооң дылын дамчыштыр үнелээр, билип алыр болгай. Ынчангаш тыва чогаал бүрүзү амгы тыва литературлуг дылдың бүтү нормаларына дүгжүп, аңаа чагыртыр ужурлуг. Ындыг турбуже, сөөлгү үеде чогаалчылар, редакторлар, корректорлар, өрүкчүлөр боттарының "ниити төлү" дээш

харыысалгадан чүгө ырап, адырлып турар апарганыл? Тыва бижимел дыл кайы хире бокталып, үнези кудулап бар чыдарын билбээчеңнеп, кижиги бүрүзү күзээни-биле шорбажылааш октап турар болзувусса, дылывыс, чогаалывыс кандыг байдалга кээр деп барганы ол, чүүже чыгап келгенивис ол?

Сөөлгү үеде номнар, солуннарны лицензиялыг-ла организациялар, акшалыг-ла кижилер үндүрүп ап турар апарганы, бир талазында, өөрүнчүг, а өске талазында, олар шупту чаңгыс тыва дылда бижиттинип турар болганда, чүгле оон дүрүмнерин хажытпайн, оларга чагыртыр ужурлуг турбуже, ном, солун бүрүзү бодунуу-биле бижээш туруп берген.

Тыва орфография болгаш пунктуация номнар, солуннарга сагыттынмас болза, өзүп оор салгалды кандыг арыг тыва дылга өөредир бис? Студентилер-биле ажылдап тура, шын бижилгеге хамаарыштыр негелде кылырга, парлалгада шын эвес бижиттинген чүүлдү шын деп билип, тоомча чок апаар хөөннер туруп кээр.

Эмин эртир орайтаваанда, бистин төрээн дылывыста, чогаалывыста бо диргелип кел чыдар айыылдан адырлып алыр ужурлуг бис. Элээн тывызыксыг аттыг "Ынакшылдың сөөлгү белээ" деп шүлүктөр номун (автору — Кара-оол Натпий-оол, редактору — А. Д. Сат, корректору В. С. Кара-Сал) номчуп эгеледим. Чогаал критиги эвес болганымда, ында шүлүктөрнүн утказынче ханылавайн, чыындыда сөстөрнү шын бижииринге, бижик демдектерин ажыглаарынга болгаш стиль частырыгларынга доктааптайн.

Тыва дылдың шын бижилге дүрүмнеринде элээн хөй маргылдаалыг айтырыглар ам-даа бар, ол дугайын хөйү-биле демдеглеп турар. Орус орфографияны дөзевилеп каан чамдык дүрүмнернүн тыва бижикке кайы хире шаптыктыын билип турар бис. Ынчалза-даа ол дүрүмнер ам-даа солутунмаан, ону тускай комиссия чаартып, хүлээп албаан болганда, бижикчи кижиги бүрүзү ук дүрүмнерге чагыртыр апаар. Тыва орфографияның эң берге айтырыглары болур өк-биле адаар үннернүн үжүктөрүн болгаш Я, Ё, Е, Ю деп үжүктөрнү шын бижииринге частырыглар парлалгада хөй таваржып турар. Кара-оол Натпий-оолдун ному база оларны оюп кагбаан. Чижээ: Чаъстыг дээр-даа аязы бээр (арын 9 —

частыг дээр ужурлуг); Бүдүүн, салбаан боду чүгктээн (ар. 47 — чүгктээн); Хойжу оолдуң инчөөнде хураган... (30 — инчөөн) дээш о. ө.

Нарын сөстөрүннi шын бижиири черле берге. Айыгкан номувуста адалгазы-даа, утказы-даа дефистеп бижиир нарын сөстөргө хамаарышпас сөстөрдө дефис демдекти ажыглааны чедимче чок: Ындыг чүрек чүс-муң эвес (54); Хайым-ишке кады өскөн (83); Казып тыпкаш моондактаан шүлүк-чечээм (31); дээш о. ө.

Черле деп артынчыны ооң омофону болур сөс-биле (черле) солуп ажыглап турары одуругларның утказының шынарын кудуладып турар: Мону чер-ле канчаптар бис... (19).

Тыва пунктуация элээн турумчуп, быжыга берген. Ындыг-даа болза парлалгага бижик демдектеринден эң хөй ажыглат-тынар биче секти кииреринге частырыглар бо-ла таваржып кээри дүвүренчиг байдалды тургузуп турар "Сөөлгү белээвисте" чагырышкан (1), чагырышпаан (2), нарын болгаш нарынчыттынган (3) домактарга киирер ужурлуг биче сектер астыгып калганынга хөй чижектерни киирип болур. Олардан чүглө 1—2 айтып каалы:

(1): Карандажым бизи төнзө

Катап база бизеп аар мен (ар. 33).

Ынакшылдың ужу-кыды кестүрге-ле

"Ынак мен" деп аксы-сөзүм чүгө бердим? (ар. 37).

(2); Кезек-кезек бажыңымга келбейн баар сен

Хейде чүрээм сени манап шаг-ла болур.

Сенде база мен дег ышкаш чүрек бар ийиң

Чедип кээрин манап оар чадас дээш (ар. 4).

(3); Чаңгыс-ийи-ле бадыңар-ла кара черни... шутлаңар-ла (ар. 7)— чаңгыс аймак кезигүннер); Эргим авай ону черле сөглөвөс мен (ар. 14—адалга); Албан, сургуул аайы-биле чүктөр кезип өргээвисти каапкаш чоруптар бис. (ар. 16) дээш о. ө.

Чамдык шүлүктөрнiң аттарында безин бижик демдектеринде частырыглар таваржып турар. Чижээ: "Чурттаал эжим" (ар. 42), "Тараажы эш, кайын утгур" (77, нарынчыт-тынмаан домакта биче сек кире бергени-биле баштайгы 2 сөс адалга хевирлиг апарган).

А биче сек ажыглаттынмас ужурлуг одуругларга ону кииргенинден оларның утказы шуут тодаргай эвес болуп турар. Чижээ: Ожукталган үш кыс, одаам кыпсып арткан (24); Ховулардан ажаап алган тарааларга, холушкаштың шаңнардыва сөзүм кирзе (30).

Улут сектиң ажыглалының дугайында кандыг-даа маргыл-даа турбас ышкаш, Ынчалза-даа бо номда ол кол демдектиң хөй черге салдынмайн барганын чүү деп билип, кымны буруудадырыл? Чижээ:

(Таптыг-ла ол айдың өйде эмнелгеге

Тааланчыг чаштың үнү чаңгыланды (ар. 31). Азы биче сек маңаа турар турган бе? А 26-гы арында улут сектиң салдынганын чүү деп билип алырыл?

Алдын сарыг бүрүлерлиг чодураадан

Черже кушкаш ужуп баткаш, хонуптарга.

Дараазында чижектерде тире демдекти автор кандыг дүрүмнү удуртулга кылгаш, кииргенил?

Сеткил багын — тыва кижиге төөгүзүндө

Черге адып каапкаш барган дижир чүве (ар. 8).

Улаатай — аржаанга

Кандыг кижиге келбес дээр.

Улус чонну магадап

Каап чадаан — Улаатай. (ар. 28).

"Айлаңымга", "Алдынай", "Чодураамга" деп шүлүктөр шупту Идегел деп ат-биле эгелеп турар. Ол сөс бо 3 шүлүкте кандыг уткалыг ажыглаттынганын чедир билип алыры берге, чүгө дизе оларда тире демдектиң функциязы тода эвес:

Идегелим — сээң аваң он тостуунда

Ие болган чаагай өйү уттундурбас (20);

Идегелим — эъди аарааш шаг-ла болган (20);

Идегелим — төрзөн эргим Чодурааңче

Ийлээр чыгыгы сакты берген чоруп орду. (22).

Кандыг-даа чогаалга, эң ылаңгыя шүлүкке, стиль частырыглары дыка көскү, аңаа ханы, чараш аян киирбес. Тыва кижиге төрзөн дылы дээш аарышкылыг апаар сөстөр "Ынак-шылдың сөөлгү белээнде" хөй-хөйү-биле таваржып турар. Оларның чамдыктарына доктааптаалы:

Кежээкиниң көдээ суурнуң уткаанынын

Херечизи ытгаан инектер кирип турду. (25);

Бүргөп-бүргөп шала кезеэ сууккур чаыс (39);

Аравыста ынакшылга алзывыткан тоор чок тур бис (47).

Бо-ла чүүлдерге немештир ужур-утказы билдинмес, чөрүшкек одуругларны база кириптээли:

Кажан-на бир мындыг кижини чораан дээрзин

Каарган ышкыш сагындырган үнүм ол бе? (ар. 32 — ол канчаар сагындырып турары ол?).

Эжен-не бо, кудумчуда ийи кижини

Эргеленчип, тоор хөөн чок маңнажып чор (ар. 39 — мында чаыс чаап турда, ону херекке албайн чораан ийи аныяк кижини дугайында чугаа болуп турар. Частыгда, арта-ла маңнажып чорааш, канчаар эргеленчип болурул?).

"Өскелерже чаштатпас мен" деп 40 дугаар арында ынакшый берген уруунун дугайында шүлүүндө малгаш деп сөстүн 5-6 катап ажыглаттына бергени ынакшылдың чаражынга чүүлдөш эвес.

Дүнелерде бажыңывыс дескинип,

Дүвү-хатка хаартырап ужурум ол — деп 44-кү арында одуругларны номчааш, бодунун-на бажыңын дескинип хонуп турар эр кижини кайдал деп бодал ала-чайгаар-ла башка кирип кээр-дир.

Хензиг черден карааң чажын дозуп турдун (49) — деп одуругда эжин шеригже үдээш, карааның чажын арай деп тыртып, туттунуп, турарының дугайында чугаа болуп турар эвеспе?

Чамдык деннелгелер, тодарадылгалар, байдалдар туружунда эвес: Чаржынчыг соок хаарып турду (52), Чайыкталган ынакшылым (53), Аарлыг, чийктиг... чуртталгам (13); Авазы бо дүвүрелдиг... маңнап орган (68); Дангыраглыг сөстөрүн (49), Ылап холдар саанчыларда (81 — бо одуругларны номчупкаш, кижини дораан-на мынчап бодалтар-дыр: А ылап эвес холдар кандыг чүве ирги?).

Тыва дылда — III деп кожумактыг болчуушкун залогунда кылыг сөзү 2 азы оон хөй субъектинин удур-дедир, чергелешкек кылдыныын илередир. Сайгарып турар номувуста ынакшышкан 2 кижини алгап турда, ол залог хевири болганчок ажыглаттынып турар. Ынчалза-даа оон хевирилери киригенде, сөстөрүн уткаларын өске, эпчок кылыптар

чижектерни эскерип болур. Чижээ: Чаңгыс домак солужуптар арга дилеп (43); Бүлележир мөзүзү чок (8); Шагаан-Арыг хоорайны чаартыжып чедип келем (79);

Биче сеткил ээзи-дир деп,

Билир улус сөглежир-дир (82).

Тыва дылдың үн тургузуунда өскерлиишкиннерниң тыптып кээр чылдагаанын кижиге бүрүзү эскерип, сайгарбас-даа бол, чугаавыста оларны шын ажыглап турар бис. Бердинген номда тыва кижиниң аксынга эптеш чок, чүгле одуругларда слог санын таарыштырар дээш киирген сөстөр ааска чайгаар-ла кагылгаш туруптар-дыр: Ожугум 3 даваннары (ар. 20 — ожуум), Хадып баткан күскү бүрээ мегелеткеш (ар. 26 — бүрүгө), төрөөн чону Чечегинге ынакшылдың сөөлгү белээн тудусканнар (72 — Чечээнге).

Шүлүк чогаалы эң шилииттинген, сиилбиттинген, сүүзүнүг чараш сөстөрдөн тургустунган турар болгай. “Ынакшылдың сөөлгү белээнде” кара чугаа аянынга бижиттинген, утказы яды сөстөрни хөйү-биле демдеглеп болур. Чамдык чижектерни киирейн:

1. Хамаарыштыларының падежиниң кожумаа — каш хевирлиг эрткен деепричастие хевиринге аас чугаага колдуунда ажыглааттынып турар. Бо кожумак дыка хөй одуругларда ол деепричастие-биле ажыглааттынгаш, оларның шынарын кудуладып турар. Чижээ:

Чазангаштың, бызаңнааштың

Чаагай ишке үлүүм кирип (75),

Уязынга боттангаштың (17), Төрүп кааштың азырап каан (19), Ол-ла деепричастие уктуг ынчангаш деп эвилелге база ол кожумак аас чугаага ажыглааттынар турбуже, бо шүлүктерде ол база хөйү-биле кирип турар (ынчангаштың).

2. Ол, чер, -даа, -ла, безин, ышкажыгай, -дыр дээш оон-даа өске артынчыларны, харын ынчангаш деп эвилелдерни шүлүктерге слог саны чедирер дээш кирип турары оларны эмин эрттир бөдүүнчүдүп турар. Чижээ:

Чечектер ол — өртемчейиниң өңү-дүр ол (37).

Бердингениң ынакшылда кеди чок деп,

Безин уруг чаңгыс катап дүжөп көрбээн (65).

3. Айтылганың ат оруннарын бо-ла ажыглай бээринден

чамдык домактарның утказы тода эвес, билдинмес: Ынчан малгаш оюп эрткен улус ышкаш (41), Ынчага дээр чараш кысты оваарбааным (41).

4. Хөйнүң санының кожумаан хөй катап чедимче чок кылдыр кирип турар.

Кижилерниң сеткилдери ындыг-дыр (5),

Кышты өттүр 2 чалыы болчашкан

Кылын дожу эрип, частып баттылар (48).

Кады орган чону база харлыкканнар (71).

"Ынакшылдың сөөлгү белээ" деп шүлүкте шеригде Меңги акызынче дуңмаларының бижээн чагаазында кымга (кайы арынга) хамаарыштыр чугаалап турары билдинмес:

Шайлалгаңар эрттиргештиң ооң соонда

Чаңгыс черге өөренир бис, утпаңар!"—дээр. (ар. 66).

5. Ол-ла шүлүкте авазының Меңгиже чагаазында база кымның адындан чугаа чоруп турарын билип алыры берге:

Авам, (башкы) чагаазындан одурутлар

Аралаштыр ушта бижип ор мен Чечек:

— Сени бо-ла сакты бергеш, анаа-ла хей Чечек сугга барыксай бээр болдум, оглум (66) (Чечек — шериг оолдуң таныжы кыстың ады). Бо строфаларда бижик демдектери чедир салдынмааны ол бе азы сөстөр таарыштыр ажыглат-тынмайн барганы бе?

Ол-ла шүлүкте афганчы Меңгиниң мөчү-сөөгүн суурга эккелбээнде-ле, мындыг чугаа болуп турары эдептиг:

— Ажаап турда кээргенчиин канчаар силер,

Ажы-төлдүң иезиниң ыы-сызыын.

Кара чугаа аянынга бижиттинген чижектерни оон-даа хөйнү кирип болур:

Хайым-ишке кады өскөн эжим-өөрүм

Кадайлар деп, ашактар деп аттарлыг бис (83).

Чуртталганың каш-даа чазы

Чуртталгага дүжүп болгай. (50).

Улуг эвес, хензиг башта чүнү барын

Угаадырым аргазы ол болган чоор бе?

2-даа шүлүкте эчик деп аян (алгы) сөзүн кышкы соокка хамаарыштыр ажыглааны арай-ла таарымча чок хевирлиг;

Кыштын соогу кээргээр бе, эчик, эчик... (41),

Соңга караа бусту берзе:

— Соогун, эчик,— дивейн чыткаш... (86).

Ном өрүттүнүп турда, эрте берген частырыгларны база киирейн:

Карактарың чажы ынчан

Кандыын орта оваарбаан мен (13); Ша-даа четпейн балдым чап-чаа сыптыг болду. (77).

Чолдуг чоннунуң тайбың аяан долдурзуннар (23),

Ынчангаштын олар ийини быжыг доңнуг (38).

Ындыг хевирлиг чылдагаан-биле эрте берген мындыг чижектерни киирип болур.

Ында идип, берти сөөртүп ыдалап кээр (38);

Кажан дужуп келиримни маназыңза,

Харлыг черге “дүрген дүш” деп бижип-ле чор. (54).

Бодал үглээн кожамдыве чиге көрдүм (74).

Үстүндө чаңгыс номга даянгаш кылган сайгарылгада частырыглар тыва ном-сеткүүлдө, солуннарда хөй таваржып турар. Хөй санныг частырыгларны парлалгаже киирбес дээш, кандыг ажыл чорутса экил? Массалыг информация ажылдакчылары-биле чогаалчылар, эртемденнер, башкыларның каттышкан эртем-практиктиг конференциязын эрттирер үе келбээн бе? Ном — төөгү, архив материалы болур, салгакчыларывыска кандыг шынарлыг номнар арттырып каар бис? Олар бистен чүнү өөренип алырыл? Тыва Республикавыстың күрүнө дылы болур тыва дылывысты канчаар камнап арттырып алыр бис? Мындыг чижектиг айтырыгларны кижиги бүрүзү бодувуска салып, шүгдүнүп көрээлиңер.



*Сайлыкмаа КОМБУ
филология эртемнериниң кандидады, Тываның күрүнө
университединиң улуг башкызы.*

ТООЛ ЧУРТТУГ ООЛДУҢ ЧАА ХӨӨНҮ

"Литератураның көдүрлүүшкүнүңге чаа салгалдарның чаа амыдырал дуржулгазы, чогаалчы көрүүшкүнү, угаазылаалы

шиитпирлиг рольду ойнаар". Тыва литератураның сураглыг шинчилекчизи чораан А. Калзаңның бо сестери чогаалчы салгал бүрүзүнге хамааржы бээр дээрзи тодаргай.

Аныяк чогаалчыларның чаа делегей көрүүшкүнү, чаа-чаа угланышкыннары, угаазылалы чаа-чаа солун номнарны бодарадыр. Чаа утка-шынарлыг ном бүрүзү чечен чогаалдың бир көдүрлүүшкүнү, чедишкини болур.

90 чылдарның ортаа үезинде тыва уруглар чогаалынга көстүп келген "Тоол чурттуг оол" деп ном база шак-ла ындыг дөлем талаларлыг. Ооң автору Шангыр-оол Суваң.

Бо ат тыва номчукчуга бо хүннерде чогу-на чаа эвес ат. Чечен чогаалга ынактар ону 1978 чылдан эгелеп билир. Солун, сеткүүл арыннарынга болгаш чыындыларга Ш. Суваңның тоожулары, чечен чугаалары, шоодуглары, шиилери, үргүлчүнүң парлаттынып келген. Литератураның барык аймак бүрүзүнге (поэзия, проза, драматургия) ажылдап чоруурун, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының хей талалыын ол көргүскен.

Ш. Суваңны бодунуң үезинде А. Калзаң үнелеп чораан. Ооң "Өзүлдениң демдектери" (1991) деп литература-шинчиледиг номунда Ш. Суваңның ады-биле холбашкан демдеглелдер бар "Сөөлгү беш-алды чылда элээн хей чаа прозачылар илерээн. Оларының аразындан А. Даржай, К. Маспык-оол, К. Черлиг-оол, А. Булак, Ш. Суваң, С. Хертек, М. Доржу, Ч. Ирбижей, М. Ховалыг оларның прозачы хуузу-биле ат-сураа элээн калбарган (...). Олардан чогаадыкчы өзүлдени болгаш ам-даа солун чогаалдарны манаарывыстың барымдаалары бар". Сураглыг чогаал шинчилекчизиниң бо сөстөрүн, идегелин Ш. Суваң шынзыдып шыдаан. Ооң баштайгы чогаалдарының бирээзи — улуг эвес хемчээлдиг тоожу "Чагаа" Пицундага болган бүгү россия чергелиг семинарга бедик үнелелди алганы авторнуң чогаадыкчы көрүжүнүң онзагайын болгаш чедимчелиин херечилеп турар. Чогаалчының "таалыңы" уран чогаалдар-биле долуп, хүнден хүнче чогу-мчалыг байлакшып келген. Ол ам үш номнуң автору. "Хүн-Херелден аалчылар", "Тоол чурттуг оол", "Ачам-ның шолазы" 1992, 1994, 1999 чылдарда үнген.

III. Сувацның талантызының эң долузу-биле болгаш онзагайы-биле ажыттынганының база бир херечизи "Тоол чурттуг оол" деп ному болур. Бо чыындыда кирген чечен чугаалар (ылаңгыя "Тоол чурттуг оол", "Кара-Баштыг", "Калчан-Кара", "Мөңгө назын", "Медээ") чогаалчының барык чээрби чыл хире үеде дилээшкиннериниң уг-шии тодараттынып келгенин херечилеп турар чогаалдар болур. Олар бөгүнгү чүгле тыва уруглар чогаалын эвес, а "литератураның кол "скрипказы" азы "ыраажызы" болур ужурлуг". (А. Калзаң) прозаны чаа сюжеттиг шутумнар-биле болгаш маадырлар-биле байлакшыткан. Бо чечен чугааларның маадырлары шуптузу элээди назы-хар үезинде оолдар. Довук, Бай-Бег ("Тоол чурттуг оол"), Кара-Баштыг ("Кара-Баштыг"), Даш ("Калчан-Кара"), Тооргу ("Мөңгө назын"), Тоорук, Кара-Баштыг, Кара-Кат ("Медээ") бистиң үеден чүс-чүс чыл бурунгаар өске делегейде чурттап турар. Оларның овор-хевирлери психологтук нарын байдалы-биле, хөөн-сеткилиниң илерээш-кини-биле демисел бүдүүзү, түрлүг үелерде чуруттунган. Оозу-биле олар тыва уруглар чогаалында бар өске овор-хевирлерден ылгалдыг.

"Тоол чурттуг оол" — тыва уруглар чогаалында чаа хөөннү илереткен чыынды болур. Бир эвес мурнунда бижиттингилээн тыва уруглар чогаалдарында (М. Кенин-Лопсаңның "Дээрниң көрүнчүү", С. Сүрүң-оолдуң "Ак анай биле Арбай-оол", О. Сувакпигиң "Тывынгыр-оол", Е. Танованың "Ийи 2", Э. Кечил-оолдуң "Мээң олчам", М. Эргепигиң "Ус-кушкаш", "Өдүгенде чайлаг" д. о. ө.) кижиге болгаш бойдус, кижиге болгаш мөзү-бүдүш дээн хөөннер, темалар кол черни ээлеп турган болза, "Тоол чурттуг оол" деп чыындыда кирген үстүнде адаанывыс чечен чугааларда төөгү болгаш үе, назын болгаш өлүм, маадырлыг чорук дээн хөөннер илергей. Бо чечен чугааларда кол дыңзыг бодал элээди назы-хар үезинде оолдарның трагедиялыг салым-чолу. Шивээни буза таварыырынга шупту чүве белен деп медээ чедип келген Довук, медээ одааның оваазын кыпсып үндүрүпкен Кара-Баштыг, Калчан-каразын мунупкаш, дайзыннарга четтирбейн барган. Даш, даартагы чаага белеткенген Тооргу, өжээн сүрген

шериглер келгенин медээлээн Кара-Кат, Кара-Баштыг, Тоорук олар шупту боттарының чаш назынында маадырлыг чоруктарны кылып четтигишкен. Овур-хевирлерниң хөөн-сеткилин, чүткүл-күзелин чогаалчы бодап, тургузуп алганы төөгүлүг үеге, тодаргай байдалга дүүштүр чедимчелиг чуруп, дамчыткан.

Чечен чугааларда база бир көскү чүүл авторнуң психолог-туг уран мергежилиниң делгемчээни, харын-даа ооң быжыкканы болур. "Тоол чурттуг оол" деп чечен чугаада уйгурлар шивээни чаза таварып каапкан соонда эжи Бай-Бегти чидирген Довуктуң сагыш-сеткилиниң байдалын, туруп турар үезин, ооң назы-харынга дүүштүр тода илереткен: "Довук () эжи-биле дүүн чаа-ла кызыл-каттап чорааны бора-талдарже углай маңнап-ла каан. Кара-сугга маңнап келгеш, ооң кыдыынга доңгая дүшкеш, хөөледир ыглап бадырыпкан. () Эжи Бай-Бег бир-ле катап: "Каяа-даа чоруурга, ачам биле менден чарылбас чүве — бо дээр, ооң булуттары" дээнин сактып келгеш, хөңнү улам баксырай берген". А "Кара-Баш-тыгда" кол маадыр Кара-Баштыгның "Ачай, ачай" Кыпсып-тым, кыпсыптым!" — дээн сөөлгү алгызы, "Калчан-Карада "Калчан-Караны оода көргөн болза але, ачай" деп Даптың идегел тырткан чугаазы, "Мөңгө назында" Тооруктуң кырган-ачазындан "Мен сээң оглуң бооп, а сен мээң кырган-ачам бооп катап бодарап кээр бис бе? — деп чөгел чок айтырыы элээди оолдарның кенен сеткилин, назы-харынга дүүштүр бодал-сагыжын чедимчелиг дамчыткан аргалар болуп турар. Маадырларның нарын психологтук байдалдарын туруп турар үеге хамаарыштыр чуруурун кызытканы база чедимчелиг. "Мөңгө назын" деп чечен чугаада кырган-ачазы биле Тооргу дириг бойдустуң эргилдезиниң, өртемчейниң төнчү чок бодаралының дугайында одаг чанында сайгарып чугаалажып олурар. Ындыг угаадыгларның ачызындан "одаглар дег чивеңнээн сылдыстарлыг, улуг эвес хола тавак дег айлыг, кара торгу дег дээрже көрүп чыткан" Тооргу: "Ынчалза-даа сыдыс чүгүрө берген, сылдыстыг дээр бир янзы апарган" деп, бодап каан. "Амыдырал каш-даа катап өскерилзе, кезээде мөңгө, кижин назыны база мөңгө" деп

кырган-ачазының угаадыындан алырга, "оран-делегейнин төнчү чок бодаралының ачызында ол ооң эргилдезинге кезээде мөңгө чоруур" ышкажыл. Ынчангаш Тооргуга эртен болур тулчуушкун, өлүм коргунчуг эвес. "Мөңгө назында" Тооргу өлүм, назын дугайында эргий бодап турган болза, "Кара-Баштыг" деп чечен чугааның маадыры чаш назын үезинде Кара-Баштыг айыыл, өлүм деп коргунчуг чүүлдерни ожаап шыдаваан: "Ооң дурт-сыны дээрже дүндүүштелдир чалбыышталып хыпкан улуг одагның чырыынга кончуг тода көстүп турган. (...) Согун агаарга сыг дээн соонда, оолдуң баарынга кадалы берген. Ооң аарышкылыын оол билбээн". Изиг, дең эвес демисел үезинде Кара-Баштыг ачазындан алганы бир дугаар болгаш сөөлгү айбызын — Боом дааның кырында медээ оваазын кысып үндүрүптерин күүседип шыдапкан. Чаш сеткилиниң ханызындан амырап, ачазын өөртүр бодаан: "Ачай! Ачай! Кышсыптым, ачай!". Оолдуң бо сестери чогаалдың лириктиг хөөнүн улам күштелдирип, сюжеттиң чештинишишкинин болдуруп.

Тоожуушкунну төөгүже улам чоокшуладып, сюжеттиң шугумнарын алгыдып, байыдып билиринде чогаалчының мергежилиниң ураны тода иддең. "Тоол чурттуг оол", "Кара-Баштыг", "Калчан-Кара", "Медээ" деп чечен чугааларда уйгур, тумат, моол, кыргыз, түкү, тата, тыба, кыркес, хаккес, чик, ховулуг дээн чижектиг көшкүн аймактарның аразында үскүлежишишкиннерниң кезик-чамдыызы чуруттунган. Маңаа авторнуң чогаадыкчы фантазиязы база онза ужур-дузалыг болган. Ол үениң онзагай байдалын маадырларның чугаа-зының аяны болгаш өске-даа билишишкиннер дамчыдып турар: ыяш дазылындан чазаан падар аяктар, сөөскен дазылы даңза, улай-улай аткан согуннар, хола паш, хөм, хаш идиктер дээш о. ө. Болуушкуннарның болуп турар черлериниң ат-сывы тыва номчукчу кижиге таныш: Улуг-Хем, Боом, Бег биле Хая хемнер, Сүме-Бели, Хараал-Тей, Хайыракан, Эйлиг-Хем, Эъжим, Өөк, Туран, Чаа-Хөл, Үрбүн, Хемчик, Кашпал, Кара-Бей шынаазы. Чаңгыс Улуг-Хем деп сөс беш чечен чугаада 10 катап, Сүме-Бели — 4, Эйлиг-Хем — 3 катап таваржып турар. Чечен чугаа бүрүзүндө төөгүлүг үениң

тодаргайы база маадырларның омур-хевирлерин уран дүрүлээни бедик деңгелде. Удурланышкак бөлүктөргө изиг сегиржиешкини, ооң бүдүүзүндө түрлүг болуушкуннар — ол бүтү сюжеттерниң дыңзыгышкынын болдуруп турар.

Сюжетти хөгжүдөриниң аргалары чогаалчыда кайы хөй. Оларның бирээзи маадырларның чугаазы: "Калчан-Кара" деп чечен чугааның иштики хөгжүлдөзи аалдың ээзи биле чылгычы Карбаштың аразында чугаадан билдинип кээр. "Кара-Баштыгда" одаг чанында аштанган-чемненген хайгылчыларның аразында болуп турар чугаа маадырларның ажил-амыдыралын, аажы-чаңын илередир кол арга болуп турар. "Авазы чок болган соонда, аалга-даа, черге-даа чарыл-бас болган, үргүлчү кады чоруур апарган адашкылар-дыр бис". Кара-Баштыгның адазының бо чугаазы адашкыларның амгы байдалын тода билиндирер. Чаа-дайын шөлүндө ачазы-биле келген бо элээди чаш кижиниң салым-чолу дээш хайгылчы бүрүзү сагыш аарып, хөлзеп турары чугаадан илдең: "Мындыг сараалыг үеде оглуңну хей-ле доскуулче алыр-дыр сен ийин", (...) шериглер-биле хараалга турары, хайгылга чыдары дээрге, аңчылар-биле кады хайыр манаары эвес". Моон алгаш көөрге Ш. Суваңның диалог аргазын ажыглаары база ону тургузары бедик чадада-дыр. Ол ышкаш кол омур-хевирлер база оларның боттарының чугаазындан тодарап кээр. Ол-ла чогаалда Карбаштың бодунуң дугайында чугаазы мындыг: "Билбес эвес силер, ха-дуңмам, дөргүл-төрөлдөрим түкүлөргө холундан диги-биле барган эр кара чаңгыс эр-ле болгай мен. Эл-чонум аксымга аыш-чемин тудуп, аразынга кызып алгаш чор".

Ынчангаш төөгүжө чоок тоожуушкун бодунуң бедик уран шынарлары-биле тыва уруглар чогаалында онзаланган. Ш. Суваңның шак бо чедип алган деңгели — тыва литературада база бир эң дээрэ үлегер, магадылал. Чаа салгалдың чогаалчыларындан Шангыр-оол Суваң чаартыкчы хөөннүг, үннүг чогаалчы болур. Өскээр чугаалаарга, А. Калзаңның сөстөри-биле "Прозага кол чаартыкчы сөстү чаа салгалдың чогаалчылары чугаалаары чайлаш чок" болганы ол.



ТЫВАНЫҢ БАШТАЙГЫ ЭРТЕМДЕНИ ООРЖАК САМБУУ БУЯН-ООЛ ОГЛУНУҢ САЛЫМЫ



Ооржак Самбуу Буян-оол оглу 1916 чылдың март 30-де Барыын-Хемчик кожууннуң Эрги-Барлык сумузунуң Ак-Хем деп черге арат, малчын Ооржак Буян-оол Чавынчак оглу деп кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Ол өг-бүлениң 12 ажы-төлүнүң эң улуу. Бичиизинде билиг чедип алырынга салымныг, бот-өөредилге-биле база чайлаг школазынга, ооң соонда Аксы-Барлык хүрээзинге үжүк-бижикке, моол

дылга өөренип алган. Кызымак, мергежилдиг оол боорга, Эрги-Барлыктың чону 15 харлыг Самбууну 1931 чылда суму секретарынга, бир чыл эрткенде суму даргазынга соңгуп алганнар. 1935 чылда ол Москвада КУТВ-че өөренип чорупкан. Университетти дооскан соонда, мергежилдиг, мөзү шынарлыг аныяк кижии боорга, Кызылга "Аревэ шыны" солуннуң харыысалгалыг секретарынга соңгаан. 1939 чылда Самбууну Тываның Араттың Революстуг Намының Төп Комитеди Москвада востоковедение институтунче ажылдадып чоруткан. Ол аңаа очудурукчу бооп ажылдавышаан, институттуң төөгү факультединге өөренип турган. Институтту эки дооскаш, аспирантураже конкурс езугаар кирип шыдапкан, аңаа өөренип тургаш, "Капиталистиг эвес, орук-биле ТАР-ны хөгжүдеринге ТАРН-ның ролю" деп ажылды диссертация кылдыр бижээш, эртемден адын камгалап алган.

Эртемден адын чедип алгаш, 1945 чылда Тывазынче чанып келгеш, баштай СЭКП Тыва обкомунуң лекторунга, ооң соонда Тываның эртем-шинчилел институтунга эртем ажылдакчызы болуп ажылдап турда, 1946 чылда ону тудуп хоругдаан, мегелеп, нүгүлдеп буруудаткаш, Совет чазакка

удур суртаал нептереткен, партия ажылдакчызынга удурланып турган дээш, ону ок-чепсектиг, айыылдыг "Контр", "Чоннуң дайзыны" деп өжегерээн нүгүлдээн, ооң бажыңын үжеп-чиндип турган, ок-бижек-даа, боо-чепсек-даа КАЧ чериниң ажылдакчылары тыппаан. Ооң бажыңынга 53 дугаарлыг аревэ биледи, чуруктарлыг фото-альбом, 0369666 медаль шынзылгазы, "1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улут дайынынга эрес-маадырлыг күш-ажылы дээш" деп медаль, хөй номнар, ТАРН-ның программазы, эртем ады алган дугайында профессор П. И. Фесенконуң ат салганы шынзылга, 148 арында парлаан диссертациядан өске чүү-даа чок болган.

Ону КАЧ чериниң ТАО эргелелиниң ажылдакчылары Петров, Меерович, Волков, Васильев, Еськов, Кривошсеев, партияның Тыва обкомунуң секретары Карцев, ТАО прокурорунуң дузалакчызы Байрол деп фамилиялыг орус херээн база Токаның айбычызы турган Борбак-оол сугларның киржилгези-биле үш ай ажыг хилинчектеп, чүгле дүнелерде байысаап, моорадыр эттеп, соп тургаш меге өчүк чогааткаш, ооң холун туткаш адын салдыртып, дорамчылап, адып, боолап өлүрер деп кыжанып келген. Ол "өчүктерге" үндезилээш, Самбууну 1947 чылдың март 2-де судтааш, 25 чылда хосталгазын казып, шыңгыы режимниг лагерьлерге херээн эрттирер кылдыр шииткен.

Ооржак Самбуу суд соонда 1947 чылдың март 10-да РСФСР-ниң Дээди Судунга кассациялыг билдириишкинни 6 ама саазынга бижээн. Ында мындыг одуруглар бар: "КАЧ чериниң ажылдакчылары Петров, Кривошсеев, прокурор дузалакчызы Байрол мени үш ай хиреде хилинчектеп, албадап, чугаалаваан, кылбаан чүүлдеримни кылган деп албадап, адым салдыртып турдулар"...

"Судка херечилер Борбак-оол, Түгер, Вилижанин... мээң дүжүмге-даа кирип чорбаан чүүлдерни хөөдүп, мегелеп, немеп өчээннер-дир. Ол шуут нүгүл-дүр". Аздының бажы шагда-ла хоя берген кижиниң арттырып каан сөстөрүн төөгүлө шыгжап артырар дииин. Ол Москвага өөренип тургаш, 1939 чылда партия кежигүнүнге кирген, а Тывага чедип кээрге, ону Тока-биле сөс каржыпкан дээш, ынчан партия

обкомунуң инструктору турган Артем Борбак-оолдуң саналы-биле 1946 чылдың май 10-да партиядан үндүргени, Самбуунуң буттарының адаанга уургайны шагда-ла казып, белеткеп эгелээниниң бир барымдаазы ол деп саназа чазыг эвес. Ону 25 чыл иштинде шыңгыы корум-чурумнуг күш-ажыл лагеринге херээн эрттирери-биле шииткеш, Соңгу Чүктүң кадыг-берге шахталарынче чорудуптарга, өкпезиниң аарыы улам ханылааш, Казахстанның Караганда чоогунда чес казар рудникке апарып каарга, аңаа ажылдап тургаш мөчээн. Ынчан ооң хары чаа-ла 33 турган...

Бо бүгү материалдарны архивтен база ол үелерде репрессияга таваржып, кадыг-берге лагерьлерге херээн эрттирип чораан Ооржак Шожут-оол, Ооржак Лама алыш-кыларның чугааларынга даянгат Ооржак Самбуунуң хеймер дуңмазы Ооржак Ким белеткээн.



БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫВЫС

ӨТКҮТ ТҮРЛҮГ, ӨНДҮР ХӨГЖҮМ

(А. Б. Чыргал-оолдуң 75 чыл оюнга)

Алдан маадыр темазы эң баштай чечен чогаалга-даа эвес, а хөгжүм чогаалыга эң-не ханызы-биле ажыттынган. Ол чүте ындыг болган чоор?

Бирээде, хөй-хөй кижилерниң килең човулаңы сиңген чаңгылыг ырлар аныяк композиторга чалгын-чакпа дег, салдарлыг болганы чугаажок. "Аялганы чон чогаадыр, а бис оларны аранжировкалап каар болгай бис" деп, Глинканың сөглээни дег, аныяк композитор Алешага алдан-маадырларның ырларың чемиштиг хөрзүннү берген.

Кол-ла чүве ол ырларның бурган чаяган салым-чаяанга таваржы бергенинде болуп турар. Алексей Боктаевич Чыргал-оол эвес болза, өске кижилер ол чогаалды ол хире өткүт чаңгылыг кылдыр бижиптери берге-ле турган боор.

1957 чылдың чазынында Казань консерваториязының ханазыга "Алдан маадырларның" чаңгыланып үнгени келир үеге уткуй тыва хөгжүмнүң адар даңы болуп төөгүдө кирген.

Мен ынчан Суг-Аксы школазының сески клазынга өөренип турдум. Менден бир-ийи класс улуг Ооржак Хирлиг-оол: "Бо кезээ симфония дыңнаар бис, оолдар!" — деп халып турар чораан. Та, кайыын билип алган киж, ол шагда солун-сеткүүлге баш удур программа-даа чарлавас үе чүве. Ол кезээ интернаттың "кызыл булунунга" ары өөндө дег хөй оолдар, уруглар сырлып алган дыңнап турар бис. Алызы-ла ол үймээнге киржиپ чораан ада уктут киж мээң сеткил-сагыжымга ындыг болганы ол ийикпе, мен хуумда дыка-ла чоок хүлээп алган мен. Дидим эрлерниң дидиредир шакпылашкан аът-хөлүнүң дааш-шимээни, шактыр боолар-ның частышкыннары, адак сөөлүндө дургуннарның баш-тарын Улаастайга шашпып каанының түңнелинде чоннуң кударал-килеңин кайгамчык-ла бижээн! О сүдде, шүлүкчү чүрээмче ынчан база бир-ле уран оттар чаштагылаан...

Улут хемчээлдиг хөгжүм чогаалының дириг чалгыы чүс-чүс кижилерниң угаан-медерелин дамчып, бүгү чоннуң өлбөс сүдде-чаянынга каттыжып, чурттап эгелээнин шак ынчаар сактып алган мен.

Ооң дараазында чазын Алексей Боктаевич В. Көк-оол суглар-биле келгеш, клуб эргелекчизи Кенден-биле ужура-жып турда көргөн мен, ынчан ооң хып дээн чалыы үези-дир, карактары чайынналып турар анаа эвес киж чораан.

Че, харын ооң кырынга "Челер-ой-дур" (!) — кайгамчык хөгжүм лириказы, "Тываларның хостуг үнү-дүр" (С. Сарыг-оол), "Дыдырарган кара баштыг-дыр" (С. Сарыг-оол") — Алексей Боктаевичиниң чогаал бүрүзү кайгамчык ханы, хөлээшкин долу уран эргине болуп, аңаа бистиң ынакшылывысты кезээ шагда оттуруп чоруур. Келир үениң аныяк салгалы силер, тыва хөгжүмнүң адазы Чыргал-оол деп билип, ону ыдыкшыдып чоруңар, ол болза, улустуң ырларынга улам улут чалгынны немээш, оларны бүгү делегейге ужудуп үндүргөн бурган чаялгалыг эң баштайгы улут композиторовус болгай.



САЛГЫН

Салгын чок болза,
Узун дыттар чүге
Уйукпайн ойнап турар ийик.

Салгын чок болза,
Күскү арга кым-биле
Сарыг бүрүн чыгдырар ийик.

Салгын чок болза,
Шораан даглар канчап-ла
Шоорлап, хөөмейлеп шыдаар ийик.

Салгын чок болза,
Далай, хөлдөр чүзү-биле
Чалгыын октап көөргедир ийик.

Салгын чок болза,
Өшкен от кайыын-на
Өрээн дег, чалбыыштаар ийик.

Салгын чок болза,
Кара булуттар чүзү-биле
Курбусту дээрден кежер ийик.

Салгын чок болза,
Чечектиг хову кайыын-на
Чайганып каастаар ийик.

Салгын чок болза,
Чадаг дүвү канчап
Чеди кырны ажар ийик.

ДАГЛАР

Дүргектиг хаялар
Теве чоғдуру дег көстүп,
Дагларның сүрү
Кирген буура дег кончугый.

ДЕНЗИ

Эки кижиниң саны
Көвүй баар дээн-сингии,
Багай кижиниң саны
Черле эвежевес чүве-дир.

ОГЛУМ

Эмжик дывылаарда
Эзеринге доктаан дег,
Шагның шапкынынга
Шыдажыр сен, оглум.

НАЗЫ

Келир шагны күзелинен дозар
Аныяк чоруур чаагай.
Эрткен шагны сагынып үдээр
Ашак болуруда чаагай.

КАДАЙЫМГА

Хеп дыдык болза,
Бирээвис доңар.
Өг-дыдык болза,
Төлүвүс доңар.

БӨРҮ

Сээң кырныңнан
Сөөг үнер деп бодааным,
Сойгаш көрсөм,
Сөөг эвес, даш үндү.

ШААНДА

Куш кыраан соонда,
Олулар ыяштың бидейнен сүрдээр.
Ыяш куурайган соонда,
Уялаан кушунуң тодуун кайгаар.

УДУР-ДЕДИР

Караңгы дээрде Ай сарынаар...
Хараалчык сугда Ай бижииргээр...
Ыраап чоокшулай ийилээн барааннажып,
Эштеп куштар дег, сугга эштиир.

УЖУРУМ

Эт чөөрөм чок,
Мен байывас мен.
Доостуур чүвөм чок,
Мен хоозуравас мен.

1977-1990

ОЧУЛГАЛАР

Дашдоржийн НАЦАГДОРЖ

КАРА-ЧАЛЫМ

(чечен чугаа)

*Амгы моол чечен чогаалдың үндөзилекчизи
Дашдоржийн Нацагдорж, ийи дугаар өгленирде, Нина
Чистякова дээр орус кыс кадаланган, уруу Анандшири
ийи харлыг турда, олар 1936 чылда чарлы берген дижитп
турар.*

Үстүндөн куду бижип бадырар (вязь) эрги моол бижикке түглө чаңгыс хензиг точка (улул сек) бар турда, "Кара-Чалым" деп чечен чугааның маадырының ады Нина болу бээр, чок турда, Ина дээрге, муза дээни ол. Муза деп ол чогаал хуулгаазынын дилээри-биле бо рассказтың маадыры эр айттанып чоруптар.

(“Новости Монголии” солундан)

Чайгы дүн кыска. Тура халып келгеш, янчыырым кывыс-каш, ийи-үш-даа удаа амданнанып сордум. Сулараан мага-бот чоорту сергеп келди. Бөгүн кылыр ажылымны бодап, сыртык алдындан “хопчу-карамны” алгаш, ажып көрдүм. Химиктиг карандаш-биле бижээн болгаш, арай үндүрттүн-мес, дылым-биле өттүрүптөrimге, үжүктөр ам-на көстүп келди: “Сес ай, үженниң хүнү, дыштаныр хүн бүдүүзү, Кара-Чалым, Нина” — деп каан болдум. Үр апарганындан, кажан бижээни уттундура берип-тир. Эрги таныжым — Нина сагыжымга кирип келди. Харын ол-дур, Нина болбайн кан-чаар! Чөнүк долгай-хараган адаанга ошкашканывыс, кирбик-терим дөзү безин чым-сырт кыннып, карактарым туманналы бергенин-даа сактып, сеткилим кударанчыы-биле хөлзей берди. Чалаңаш хөрээмге тапкы хүлү дүшкеш, чип чорда, эрги бижики мени деткерипти. Мени медел чокка ынакшыткан, чеди чыл мурнунда өгленишкеним ол кайгамчык урутну Нина дээр-ле болгай. Ооң соонда бедик-бедик даглар, калбак-делгем далайлар бисти чара кирип, чүректиривис чоорту аңгыланы берген ышкаш болчук. Эргим ынаам Нина та кайнаар чоруй баржык, билбес мен. Ону үр дилээн, тып чадаан, чүрээм саргып, эдеревишаан чоруурум бо. Бертен харын ооң ады тыпты хонуп келди. Ол дээрге салым-чаянның ожу, Нинага дужарым, аңаа белеткензе эки ышкаш сагындырып, “хопчу-карадан” демдеглелдер улам-на дүлгээзинниг апар чыдыр. Таптыг-ла ынчан чем кылыкчызы ашак келгеш, мени кээргээн ышкаш үн-биле:

— Аа, хайырааты, калчап бардыңар аан, аарый бербээн силер бе? — деп чөптеди.

— Чок-чок, мырыңай анаа мен — деп оожуктурдум.

— Шырайыңарның коргунчуу сүргей боорга, ынча дээрим ол-дур ийин — деп салдыкпайн-дыр.

— Бодал бодаарынга шаптык болба, мени чардыктырба — дээримге, оом човууртаан ышкаш, үнүп чоруй барды.

Удаажыраан сөстөрни каш-даа катап номчудум. "Сес ай үженде, бүдүү хүнүнде, болчашкан-на турган-дыр бис ийин. Кара-Чалым — дугурушкан черивис ол-ла чүве харын" — деп сактып тур мен. Календарьны ажа кааптарымга, бөгүн мугур-ла август үжен, суббота болду. Орундан дүвү-далаш тура халааш, аътты эзертээрин дужаадым. Оон херимче киргеш, аъттаныпкаш, Кара-Чалымны кайын дилээр аайын тыппайн, кезек эздерей берген тура, аъдым-на билзин дээш, дынын сула салыптым. Оом баш угланган черинче шошкудуп чоруп олур. Удатпаанда, элеш дээр чүве чок, ээн ховуга келдим. Суксаарым-даа хөлчок, төнчү чок кударалдан хилин-чектенип-ле чор мен. Аът үр чоруп келзе-даа, могаан шинчи көргүспейн чор. А мен хөйлеңим мойундуруун чешкеш, хөрээмни салгын удур чада салгаш, даг-сыннарны ажылбышаан, мырыңай-ла черликширээн, кужурлуг ховуга эттеп кирип кээп-тир мен. Дээр, чер тудушкаанда булут бөкперлежип, улуг чаъс оштап тур. Хат хадымырлап, сагыш-сеткил кударалынче дүлнү берген чор. Кудай эргээн сылдыс ышкаш, каш-каш бырыстааларны эртип, Нинаны мынчаар дилегзинип чоруурум дүжүм бе, түлүм бе азы аян-чоруум чүве бе бо?

Аът кулаан кызыпкаш, хаайын кыргырт кылырга, серт кынны берип-тир мен. Ыракта аң янзылыг чүве көрүп кааш, соондан ызырты сүргеш, чыдыптым. Дилги бе дээрге, дилги-даа эвес, бөрү бе дээрге, бөрү-даа эвес амытан мээң барааным көрүп кааш, улам дүргедеп бар чор. Чеде халып келиримге, ол аң дээн чүвем анаа-ла ыт болду. Ол кудуруун чайып оглангаш, аалынче-ле боор, маңнап чорупту. Мен кижидилеп чоруур болганымда, база ооң соондан шошкудуп ор мен. Удатпаанда, тейни ажа халыткаш, элбек оът-сигенниг, чаагай чыттыг ховуга кирип кээп, чемдигир чадыр көрүп кагдым. Оортан кижидилеп үнүп келгеш, ыдын кый деп алгаш, дедир кире берди. Ол мени кый дивээн-даа болза, соондан кирип келдим. Танывазым кижидилеп үжен хар иштинде, өлү-биле эттээн хой кежи тоннуг, оозун, баг-биле куржанып алган болду.

Ооң доңгун үнүнден кулак чыккылаар. Чадырда дүктүт негей тон иштинден база бир кижиниң өле бажы уштунуп келди. Танывазым киж и менээ бокталы берген шай куткаш, чыдый берген эът салды. — Суксун чандырып, өзүм эдип алдым. Кара-Чалымны кайыын дилезе экил деп айтыра-рымга: ол: "Маңаа-ла төрээн, өскөн аңнап-меңнеп, бо оранны одурткан киж и-дир мен, ындыг аттыг чер дыңнаваан, билбес мен" — деп база-ла доңгун харыылады.

Кыдыг-кызыгаар чок оран. Байгы-ла сурагланганым Кара-Чалым ам моон тывылбазы ол бе? Нинаны көрүксээш, чүрек дөстүнмейн-тир. Идегел оскундурган, үр-ле олуруп келдим. Ынчан чадырның өске бир чурттакчызы, көк баштыг шуваганчы, негей тонунуң иштинден союп үнүп келгеш, бурган дүрзүлүг азы ээрен янзылыг чүвеге тейлеп эгеледи. Кадай кандыг-ла бир чүве илип алгаш, оозун танывазым киж иже сунупту: "Бо дэрге, оглукум, биске өгбелер дамчып келген ыдык-тыр. Харын бо аныяк оолдуң айтырып, сураглап чоруур черинден-даа бооп чадаvas" — деп мындыг. Танывазым киж и ону тоомча чок дыңнааш: "Угааны чана берген шуваганчы дөмей эдип орбажык бе! Орук киж изинге саат, чорук киж изинге шүүт болбас!" — дээш, демги дажын кадайның чанында ширээ кырынга салып кагды. Мен ону дүвү-далаш сегирип алгаш, тавайыс туткаш, оскунуптарым орта, даш черге дүшкеш, ийи башка чарлып чаштай берди. Даштың бузундуларын алгаш, стол кырынга база катап салып кагдым. Ол үеде ажып бар чыткан хүннүң херели чадыр ойбаан өтгүр дегтеш, демги дашты карак чылчырыктадыр чайынналдырыпкаш барды. Ол дашты сонуургаарым уламна дам бар чыткан. Даштың чыткан черин дилээри-биле улаштыр хаптым. Бедик дагларның эдэнге кээп, калбак хем суун арай боорда дорттап кешкеш, чыдындан киж и бажы дескинип келир оът-сигенниг, төнчү чок малгаш-тулаалыг, орук-чирии билдинмес арга-арыг иштинде келген болдум. Ында кускун-кааргандан өске, чүү-даа чок болду.

Караңгылаан. Чаъс-чайык-даа кудуп-ла келген. Күштүг хаттан арга-ыяш сыгырып, кызаңнаашкын шөйлүп, диңми-рээшкин чыжырткайнып, чаңнык чандыр-соора дүжүп тур.

Уштунуп үнер арга чок малгаш өттүр, базым-даа бол, бурунгаарлаары бергедээн. Бөрүлөрнүн улууру-биле кады, кудай, чаңнык деңге үн алчып турган.

Нинам-даа, ынакшылым изиг-халыыны-даа уттундуруп, тын менди артарының аргазын бодай берген чор мен. Баш иштинче эрлик оранының чүүл-бүрү каржы дошкун ээлери — аза-четкерлер, албыс-дииреңнер шургуп кирип, чүдүлгө-сүзүглел чок бодум элдеп-эзин угаан-бодалга-даа алзып эгеледим. Оон ыңай кайнаар-даа баар арга чок — дүрзүнчүг, сезинчиг эңгиме-турутлар орукту дуй турупкан. Кара-Чалымда чедип келгеним ол-даа чүве ирги бе? Бир эвес ол-даа дижик, Нинам маңаа канчап-даа кээп шыдавас деп чүве ам илдең апарган. Аыттан дүшкөш, шыырныгып-дидиревишаан, хүн үнерин манаар-дыр деп шиитпирлеп алдым. Хенертен-не аъдым улак уюк кылдыр киштей каапты. Коргуп, аймааранымдан мага-бодум көжүй берип, холумну чүрек дужунга чыпшыр тудупкан тур мен. Ырак эвесте кандыг бир араатанның кеденгирилээн дүрзүзү көзүлген дег болза-ла, дүмбей караңгыже шимеш дээн ышкаш болду. Ооң-биле кады, эргим ынак Нинамның дүрзүзү база угаанымдан эстип чиде берген ышкаш болду. Ол мээң сагыш-сеткилимге өй-өйлөп үнүп-кирип, кызаннаашкын дег, чайынналып чоруур-даа ыйнан. Ол чокка, катап-ла кударалга алзыптым...

Эге сөс болгаш очулга Салчак СОЛАГАЙНЫЫ, хоочун башкы.



Балжырын ДОГМИД

КИЖИНИҢ ЫНАК ЭЖИ*

Карактар чайгаар-ла шимдинип, кижини удуй берги дег ыржым бүргээн улуг ховунуң агылдыр өңнүт сигени оожум чайганып каап тургулаан. Кайы шагда кагдынган чааскаан-зыргай өскүс чевегге оруктун довурак-доозуну сиңе берген, элөп калган самдар хептиг, кижини ортузу ажа берген назылыг эр хүн ашкалакта чедип келген.

1. Моолдун “Утка каасталгазы” дээр кыска чечен чугаалар мөөрейинге 1991 чылдың тергийн шаңналын алган чогаал.

Ынаар ыракта, чер биле дээрниц тутчу берген хаязында, Бянбарааттың көгерип турар дүдүскектиг сыннары, угаан ышкыныпкы дег, дыка чараш кылдыр көстүп турганнар...

Ондап-остаан сеткилдин туманынга шилги аъттыг аныяк кыс салгын тыртып чортуп келген. "Чыраа-саяк чоруктуг" дээр тааланчыг аялга ону соондан дыңналыр-дыңналбас үдеп чораан. Салгынга эстеп чоруур кызыл торгу аржыылының адаандан кыстың хоюг кара карактары хүлүмзүрүп, кыптыгып чорааннар.

Дер-доозун сиңе берген эрги багай бөргүндөн так тутунупкаш, тазарганындан каш дүк арткан көк бажын салгынга салбарарты туруп алган эр, хенертен канчаары-ол ийик, аксын эпчогу кончуг кылдыр чөлбейтипкен соонда, бичии уруглар дег, ийи холу-биле арнын дуй туткаш, кырган кижиниң ыяңгылыг болгаш кээргенчиг үнү-биле ишкирнип ыглаарга-даа, карааның чажы төгүлбээн. Өлүмдөн өске бүгү чүвени көрүп эрткен арагачы ол эр кургаг карактарын улуг адыштары-биле чода каапкаш, карак чажы чок болганындан ол ирги бе азы бодунга хорадаанындан ол ирги бе, чудаанындан бичиилей берген багай көк бажын чудуруктары-биле үстүрө-ле берген. Ынчаар орта аарзынганы бе азы амга чедир өлүп-читпейн, бо өртемчейиниң довурак-доозунун доюлдуруп чоруур үүлезинге хомудаанындан бе, ооң хапыя берген имистелчек карактарындан чаңгыс-ла борбак карак чажы көстүп келгеш, карааның кирбиктеринге кезек бүлдеңейнип тура, хөөннүг-хөөнчок чаакты куду чуглуп бада берген. Бар-ла шаа-биле бажын шаштынып турган эр карааның чажын эскере тыртып кааш, чүгээртеп, хөрээ хозай берген ышкаш болган.

Бо чоок-кавыда киж-амытан бар ирги бе дээнзиг дескиндир көргүлээрге, караш кынныр, элеш кынныр кым-даа, чүү-даа чок, куш безин көлүлбес — ээнзиргей курут хову. Хөөкүй эрниң сагыш-сеткили часкарлып келген. Ол дискектенип олура каапкаш, чүктешкизинден бир шил самогон дээр тиккен кара арага уштуп алгаш, ооң бөөшкүнүн ажаыда тырткаш, оожуму кончуг думчуунга чоокшулады чедире бергеш, хандыр киир тынгылапкан. Араганың киж-ажы

тенидип кээр чаагай чыдынга карактары чырып кээп, хавааның сыгыглары безин дескилежи берген ышкаш болган.

Дузу-даа, соондан ажыра кааптар чүвези-даа чокка, өөрөнгөн чаңы-биле ол кижини шилдин аксын чеңи-биле чо-даа каапкаш, кезек дидинмээн-даа дег кайгап тура, хенертен сүрлүү кончуг кылдыр көрө каапкаш, шилди өрү көдүргөш, "ток-ток" кылдыр каш пактагылапкан. Ооң соонда ол адыжының арты-биле аксын дуй туткаш, хөөрнүң довураан, даштарын, карактары-биле бүрүткээн-даа дег, кезек када ыт чок топтап көрүп олурган. Хенертен тура халааш, чевегниң бажында тургузуп каан көжээде чаражы кончуг кылдыр "Дензинмаа" деп сиилбип каан атты, үжүк-бижикти чаа танып чоруур кижини дег, үжүглей аарак номчааш:

— Дензинмаам, мени өршээп көр! Кара-бажың киргеш, таптыг-ла бүдүн беш чыл иштинде сеңээ кээп шыдавадым. Октут-боолут "кадарчыларга" сүрдүрүп алгаш, ооргамны бүшкүйтүр даштар чүктөп келдим. Чүү деп чүү дээр боор, канчаар-даа түрөп-хилинчектенип чорза, кижиниң ынак эжини кызыл тын үзүлгүжө уттундурбас-тыр. Канчап-ла харын, кара-бажыңдан үндүм-бе, үнмедим бе деп чоруй, акыларым-дуңмаларымга-даа четпейн, идик-хевим безин солуп албайн, бээр-ле чүткүп, далажып келгеним бо. Меге дээр болзунза, хоругдал черинден хосталган дээн таңмалыг бижиимде айхүнүн көрүп көр! — дээш сириңейнип турар арган холдары-биле көжээни эргеледи суйбавышаан:

— Бо чырык өртемчейде менде сенден артып калган чүвө дээр-ге-ле, шак бо кулаш дурту хире амызы чок соок даштыр... Ээ халак, халагымны! — деп кыпсынчыг кылдыр кускунапкаш, ыглаар дээнзиг арнын дырыштырып чоруй:

— Мен-даа төрө даңзызында чок чыгы чөгөнчиг арагачы болу бердим. Оода-ла карактарым шимдинер шакта сээң баарыңга-ла чыдыпсымза, меңээ оон дээр аас-кежии турбас. Ынчалза-даа кым билир боор, мен дег черниң чексээ, сугнуң суксаа кижини, та каяа тенип чорааш, кара бажым салыр мен...

Дензинмаам, сээң соонда мен чырык хүн деп чүвө көрбөдим, чыргал дээрзин амызадым. Сээң багай кырганың мен

бо каргыш долган дыкпыш өртемчейге чааскаанзырап шаг болдум. Мынчаар тынныг чоруурунун орнунга, дүрген-не төре аралчып, сээң соондан чоруй баарым кай... — дээш, арткан арагазын тын тынмайн ижипкеш, куруг шилин ырадыр шывадапкан. Ооң соонда хойнундан дырыжып калган таакпы уштуп эккелгеш, оозун кыпсып алган.

Чорукка чорааш човап-шылаан, аыш-чем-даа чивээн ол эрниң бажынче кадыг араганың аагы дээпкен. Аза-диирең-нер самы-ла ындыг дошкун болур ирги бе, ол хайныгып келген изиг аялга хан-дамыр дамчып, мээ-медерелче үне халый берген.

Ырлаптар дээрге ыглаксанчыг, ыглаптар дээрге ырлаксанчыг хөөнче кире берген, чер биле дээрни безин ылгап шыдавас кылдыр эзирий берген ол эр чевегниң көжээзин кижигилештир мойнундан куспақтап алгаш:

— Сен бо кандаай кижичовалаңын билбес, доң баарлыг даш боор сен? Сени таанда мындыг деп черле бодаваан мен. Чаашкын суу-биле карак чажын ылгап билбес сээң доңгун сеткилдииңни билген болзумза, чүү-ле дээш сени чыткан черинден бээр чүктеп эккеп, Дензинмаамның бажынга салыр турган деп мен? Сенден сыр өске, чылыдып-даа, чырыдып-даа, кээр чымчак ак даш салыр турган ийик мен.

Ээ, тенек башты-даа! — деп изигленип алгырган.

Эзирик кижиниң муңгарап-муңчулган ол кыпсынчыг алгызындан кежээки имирге удумзурай берген чыткан улут хову серт кыннып, чожуй каапкаш, катап ылым-чылым апарган. Элей берген багай хевин ора-чаза тырткылап чоруй, эзирик эр бир миннип келирге, ооң мурнунда өлешкин бөрү сиртин сирбейтип алган, кодан ыды-даа дег, кудуруун чайып каап турган.

Хеп-хенертен бөрү көрүп каан эзирик эр сырбаш дээш, чүк башка тарай берген угаан-медерелин мөөңнээрин кызытпышаан, бир караан шийип алгаш, бөрүнү толтап көре берген. Азыг диштиг черлик араатан эртип, таныыры кончут чымчак көрүжү-биле олче саддыкпайн көрүп турарын кайгап ханмаан. "Бо чүү апарды бо — кижиче азы араатан бе?" деп боданып турда, демги өлешкин бөрүнүнң карактары хеп-хенертен калган хөөкүйнүнң карактары апаргаш, кижилер-

ниинден артык улуг карак чажы бүлдеңейнип келгеш, бо чораан назынында черле уттундурбас кударанчыг болгаш кээргенчиг үнү-биле ыяңгылыг улуй берген. Кырында ай, адаанда чер бар-даа болза, изи-даа, хөлегези-даа чок ол чиктиг амытанны кара чааскаан көргөн эр хараадаанындан хенертен тура халааш:

— Кара-бажың кирип чораан, адактың шаары мен безин бөрү апарбаанымда, кара довурак алдынче кирген сен хөөкүй чүү дээш бөрү болу бергениң ол?!... — деп халактап кышкырыпкан соонда, бажын туттунгаш, доңгая кээп дүшкен.

Любовь ХЕРТЕК очулдурган.



*ЮСУФ ХАС-ХАДЖИБ,
бурунгу түрк шүлүкчү*

ААС-КЕЖИКТИГ БОЛУРУНУҢ ЭРТЕМИ деп номган

Амыдырал — Мөңгө чула, өжер эвес,
Карактыг-ла, кулактыг-ла кижиге билир —
Харын бистиң мөңгөжирээр харыывыс чок.

“Амылыг бо өртемчейден чарлып чоруур,
Алызында мындыг үүлө шуптувуста”,
Анчыг көрүш кочулаксап бодагылаар.

Элдеп, солун хайныышкынның амыдырал
Эмге-тик чок хоорайлар, төрөл чоннар
Эстип чидип, изи безин артпайн барган...

Девискээрин эвээш-тир деп өкпелексээр,
Тенек аарып, өске черлер эжелексээр
Тергиидекчи, дерзии, күштүг хаан кайыл?

Көвей чонну ханга борап, бастып чораан
Хөлчөк сүрлүг, күчүлүг хаан шагда ушкан,
Хөөрүнде сөөгү кургап, уттундурган.

Хамык чонну кара чааскаан чагырыксаан
Каржы-дошкун хаанның изин үе балаан,
Кайда сөөгүн салганын ам кым-даа билбес.

Каш аймак төрөл чонун сывырыпкаш,
Хайыра чок өртедипкен чери ону
Камныы -биле довураанга "кавайлап каан"...

Каш чүзүн байлакшылды, дөгerezин
Хааржактааш, шыгжаптарын бодап чораан
Кайы хире чазый, хоптак эргетен-дир?

Амыдырал алгыг делгем оруун дургаар
Ажыг-шүжүг, оожургал дээш чүү турбас,
Арыг шынның хаалгазын ажыдып көөл:

Чырык черге чурттап өскен назынымда,
Шынның чөп дээш хилинчекти көрүп келген
Шыжыкканның, ходараанның сестери бо:

Шыдамыкай тура-соруу күштүг болза,
Шынын сөглээйн, човулаң-даа чыргал апаар
Шыдамыктар — сүрлүг, күштүг улус ол-дур.

Үевистиң кончуун көрем, мерген кижиги:
Үен-даян мелегейлер — хүндүткелде,
Угаанныглар — кижилерге бак карак

Алыс шынчы, угаанныглар — оруу мунгаш,
Актыг шынны камгалаптар харыывыс чок,
Авыяастыг, чашпааларның сөзүн дыңнаар.

Араганы ишпес болза, харам боор сен,
Арыг шынны сөглеziңзе, "мегези" дээр,
Актыг шын деп чүве-даа чок дүңдериленген

Өөрүшкү, аас-кежик бар бе, чок бе?!
Өөдежоктар, мегечилер тергиидеп тур.
Өргүн чонум, чүү деп мындыг үе чүвөл?

Алыс шынны диттип сөглээр улус ховар,
Анаа, хоозун, агаарга-ла эстип турар,
Аксы байбаң ааспырактар аксы кайгаар

Шынчы болгаш идегелдиг улус эвээш,
Бүзүрелди "сестиишкин" деп сөске орнаан,
Шын деп сөстү меге биле солуп турар

Шынчы эжин утту каапкаш, ол-ла дораан
Шыдал күштүт "балдырлыг" эш тыва шаап ааар,
Шупту улус бажы-биле кылаштаары ырак эвес.

Бурган башкы шииткелин улус уткан,
Чараш чаң-даа, арын-нүүр даа уттундуруп,
Сарыылдыглар чонга шуут-ла көзүлбестээн,

Бистиң өйде садыгжылар хүндүткелде,
Билиглиглер, эртемденнер, аксын ашпас,
Чурукчунуң чаяалгазын үнелевес...

Алдын-мөңгүн шыгжамырлыг улус шупту
Алдар-аттыг, хүндүткелдиг, дүжүлгеде,
Арын-нүүр чок кижлер-ле тергииделде.

Хүрээ, дуган чедип барып тейлестээн...
Хүндүткелдиг мерген кижиг, чонну билип,
Күжүрлерниң салым-чолун кээргеп тур:

Алызын ап көөр болза, төлөптиглер
Ам-даа бар-дыр: арын-нүүрү арыг чон-дур,
Амгы дүмбей үевиске алыспаан-дыр.

Ынчалза-даа ырмазынчыг үе-дир бо:
Каржы-дошкун чоруктар-ла эңдерилген,
Кара нүгүл кылырларның үнү чииртим...

Амыдырал кыска болгаш човулаң аар,
Аас-кежик, өөрүшкүнү, күзээр болза,
Алдар-адын кижиг боду өрү, тыртар.

Чаптанчыг, чаш өскүстөрүм эргеледип,
Ядамыктар сеткил-хөңнүн оожургадып,
Сагыш аарып, дүвүревес болган-дыр бис.

Хыйланырда ажыглаар сөс: "Кырган-дижең",
Кырганнарны кээргээрдөн, дузалашпас,
Кымнар ол дээш сагыш човаар ужурлугул?

...Чогаалымны номчуп ора, шүүтсүнмейн чор,
Чогаатканым шүлүглелди доозуп ор мен,
"Кызыл-дустай" айттанырның чагыын дыңна:

"Чуртталганың делгем "эжиин" ажыдарда,
Шуурган-хатка асканы дег, тенип болур,
Ажыл-херээң шынчы кылып, эжиин часпа!

Өжээнзирек, багай сеткил сеткивейн чор,
Өөрүшкү, аас-кежик сеңээ күзэйн,
Өңнүүм сеңээ сеткилимден күзелим-дир!

Алдын-мөңгүн алыр мен деп кордавадым,
Алдар-адым мөңгежидер бодавадым,
Арыг чүрээм ханызындан чагыым-на бо.

Б. КАЗЫРЫКПАЙ очулдурган.



Людмила САНЧАЙ

ШУЛБУ

— Мени чүгө кадай кылып албас сен, че?
Чаасканзырап өлүп чор мен.

— А өршээ, кыс кижиги эвес-тир сен,
Аза-шулбус аажы-чаңың коргунчуг-дур.

— Кым ынчаар туу чокка мегеледи?

— Кым-даа эвес, бодум көрдүм.

Хуулуп, кыссып чаңнаарыңга,

Куду-сузум алдаан ышкаш,

Чаңгыс эвес, чүс кыстың

Чаңы-биле сыйбыңнаар сен.

Бирээзи ана бирээзинден
Бир-даа чүвээ аштырбаан дег,
Авыяастыг эриг чаагай
Аажы-чаңың көөргедип,
Ийлетки дег кынны бээр сен.
Иий дадай, өлгү дег мен.
— Өлүг болза, өлүр сен ыйнаан,
Өглензе дээн хөөкүй бодум
Кым-бир кижиги кадайым деп
Кыйгыраарын манаар мен ыйнаан.

Айдың дүне демги кижиги
Ыйт-даа чок чоруй барган.
Ам бир хонза, эдеп чүве,
Ында-бирек өлгөн бооп-тур.
Кайгап-хараан херээженниң
Каткызы ана албыстаан дег;
— Яла болза, шулбудан бе,
Ядарагай-ла салым-дыр! — деп,
Бажын боду шаштынгылап,
Баарныгып ыглап орган:
— Шулбу, Шулбу! Буу хайт ана,
Чуртталганың кончуун але!..

Орузундан Ч. КУУЛАР очулдурган.



Любовь БАТУРИНА (Настасья КОЗЕРОГ)

Кайгамчыктыг чалымы назын,
Кажан ырлап эрте бердиң?
Хайыралдыг кызыл тыным,
Кайнаар ужуп чорувуттуң?

Четчип бышкан үем сен бе?
Шенеп турар назын сен бе?

Кезээде-ле сураглааным

Кежиим болуп бодараан бе,
Кайгамчыктыг чалыы назын,
Хайыралыг кызыл тыным?

Аныяк шаам чазы чаа-ла дүшкен дээним,
Амыдырал эрте берген ышкаш чүзүл?
Чуртталгамны бөгүн сактып келиримге,
Шуудуп оран дүргээмден-даа чолдак ышкаш...
Амыдырал дошкун дээрзин билбээн болдум,
Аажок шириин, эрбенниг боор чүве-дир оң.

Өөрүшкүм, аас-кежиим өртемчейни
Өйлүг, бир-бир бодаарымга, өкпеленчиг...
Качыгдалдың, кударалдың үлүүн база
Каттай-хаара чедиштирип сөңнээр боор-дур.
Чүүл-бүрү өңнериң дээш ынак-тыр мен,
Чүрээм хүннүң байырлаар-дыр, амыдырал!

Оруздан Салчак СОЛАГАЙ очулдурган



Донгак ДЫРТЫК

ОЮН-БАШТАК

ХАЙЛЫГ ХУНА

(Амыдыралдан чугаа)

Булак суурнуң артыы талазын куду баткан Хову кудум-чузунче утлай, кедээ шөлче Оюнзаа бадып олурган. Ооң бажын уткуштур Селик кадай кылаштап келгеш, айтырган:

— Дуңмам Оюнзаа, бир-ле чүве сураглап чор мен, дузалажып көрөм. Арга-сүмелиг-ле болгай сен. Эш-өөрүң база хөй.

— Чүү чүвеге ындыг кончут муңчулуп-муңгарал чорууруңар ол утбай — деп, эр каттырымзай аарак чугаалаан.

— Мындыг чүве-дир ийин бо, дуңмам. Каш өшкүлүг кижиге мен. Оларымга-ла ыйнаан. Ам канчаар, хуна ачылап салып алза бе дээш чор мен. Кымдан айтырzymза эки ирги? Дуза-

лажып көрөм — дээш, Селик кадай оолдун арнычте көргөн.

— А-аа, ында чүү боор. чайлыг чүве-дир оң. Бо кудумчу-нун бажында Анай-Кыс сугну билир ийик сен бе?

— Билir мен, ийе-ийе.

— Маңавышаан, аңаа-ла чеде берип көр. Бичии хунажык анайы база бар, ону чоор сен. Улуг-даа бора хуназы бар, оозун ачылап ал. Хуназын ачылаарга амыр улус, дораан-на бээр — деп, Оюнзаа сүмелээн.

— Ой, эжен-не бо, амырадым. Күжүр дуңмам, бо дораан чеде берейн — дээш, Селикмаа угбай ынай-ла болган.

Ынчан ооң чогуи кырган-даа эвес, кадай-кыс турган үези чүве ийин. Селик-даа чүү боор, халывышаан, Анай-Кыс суга эшкедеп келгеш, мендилешкеш, улаштыр-ла дилег кылган:

— Каш өшкүмге салыптар дээримге, чоогумда кожала-рымда хуна чок, ат чүве-ле-дир, дуңмакжым, хунаңарны түр када ачыладып көрүңерем — деп ээрешкен.

Анай-Кыс:

— Кандыг хуна дээриңер ол, угбай — дээш, кттырымзап каан.

— Улуг-ла бора хуназы бар улус, оозун ачылап ал деп бо Оюзаа-ла сүмелеп турар кижидир. Ооңарны черле ачылап көрүңер — деп, кадай дүште-даа чок дилээш туруп берген.

Анай-Кыс каттыргаш туруп берген:

— Ол чүү дээриңер ол, угбай, өшкү аймаа чок улус боор бис. Калчаараан чүвениң, бо Оюнзааның мээң өөм ээзи Бора-Хунаны ынча деп баштактанып турары ол ышкакжыл — дээш, каткызын тыртып чадап шаг болган.

— Боо-ок, хайт! Ону эскербес кончуумну-даа, күжүр дуңмам. Бо кончуг мал ышкаш чүвени, Оюнзааны көрүп турзун шүңме — дээш, Селикмаа дегийт-ле үнө халаан.

Оюнзааның барааны ол-ла черинде турбушаан. Хирези Селик кадайны манагзынып турган байдадыг. Угбазы-даа келген-не:

— Ол канчаарың ол, багай угбаңны мегелеп, Бора-Хунаны ынчап турар кижиде ышкакжың чүл — дээш, каттырымзап каан.

Оюнзаа каттырып-каттырып:

— Че, угбай, ол-даа канчаар, кончуг хоранныг чоор, бо кудумчунун адаанда Чечекмаа сугда шыырак хуна бар, аңаа барып көрөм — диген.

— Сен-даа болбаан кижидир сен, Оюнзаа, Чечекмаанын ашаа — Кара-Хуна ышкажыгай, мени ынаар барзын деп тур сен бе, хош! — дээш, Селикмаа угбай ыңай болган.

ЧҮВҮР КЕТКЕН КОШКАР

(Болган таварылга)

Бичии чоруур шаамда ойнап чорааш хөктүг-ле чүвелерге таварышкылаар мен ийин. Чамдык чүүдлерни бо кырыгыже сакты хона бергилээр-дир мен. Өскөн-төрээн черим Барыын-Хемчикте Эрги-Барлыктың Кыдыы-Шыраавылакта чашкы шаамда бичии өөрүм-биле ойнап-хөглөп, хой кадарып чораан үелеримни өйлөп-өйлөп бо-ла сакты бергилээр мен. Бир-ле катап мындыг таварылга болганын черле утпас мен.

Ол үеде кыдыы хемде кезек-кезек аалдарның баштыңна-ры улуг өгбө кырганнарның аттарын адавас, ойзуп-кыйзып хүндүлөп адаар боор турган. Ылаңгыя Оруктуг-Өзен аксында аалывысты Чалаңнар аалы дээр. (Кырган-ачавыстың ады Намзырай). Ооң үстүндө Теректиг-Хову аксы деп черде аалды Ужурун-Тыпастар аалы (чогуу ады Какыйлаа) дээр чүве.

Бир-ле катап акым Эртине ээлчээ таваржып кээрге, эдертип алгаш, хой кадарып чорупкан. Чамдык уруглар-даа, оолдар-даа бичии дунмаларын эдертип алыр ышкажыгай. Үстү-вүсте кожавыс аалдың хоюн Шыырап кадарган. Оларның хой кадарар ээлчээ бир хүн бооп бо-ла таваржы бээр аалдар чүве. Кезек аалдар хоюн хемни куду бадырар ыңдыг чүве. Бистер-даа чүү боор, кожа аалывыс-биле хоювусту кадып алгаш кадарар бис. кыдыы хемниң адаа талазында Суглуг-Ой, Алдарлыг-Тей деп черлерге баргылаар бис. хемниң адаа талазында кезек-кезек теректерге эккелгеш, хоювусту девээледип аар бис. Чанар үе чоокшулап орда хоювусту чоорту одарладып, чанарыңга белеткенип турган бис. Ылаңгыя чанарда муна кагылаптар шыырак ирт, кошкарларны, хуна, сергелерни өөредип белеткеп алгылаар бис.

Бир-ле катап хоювусту чоорту кадарып өскедип ора, изии хөлчөк хүн болган чүве, хараганнар аразында девээлей берген кезек хойга келдивис. Акым Эртине тургаш:

— Изии-даа кончуг-дур, бо кошкарларның бирээзинге идик-хевивисти чүдүргеш, өскелерниң бирээ-бирээзинге боттарывыс олуруптаалыңар бе? — деп, киживис бо-ла ийин.

— Ой-ой, ол-даа шын чүве-дир, чүгле ырыктааштарывыс-биле халчып чораай-ла бис, сериин, чиик-даа болгай — деп, Шыырап-даа чөпшээрешти. Кончуг мыйыстыг калчан ак кошкарны тудуп алдывыс. Чүү-хөө чүвевисти чүдүрүп эгеле-дивис. Эртине акым чүвүрүн кошкарның мыйызынга кедиргеш, мыйыстар аразынга бөле туткулааш, чүвүрүнүң баа-биле дүшпес кылдыр колуннай тыртып кагды. Чонай каап алган хевивисти курувус-биле белин, хөрээн таварыштыр боой туткулап, быжыглап калдывыс. Кошкарны-даа аъткарып чоруттувус-ла. Чоонган-катканың, кончуг эмдик кошкарың кара маң-биле хойнуң соондан дывылап ыңай-ла болган. Оон хойган хой-даа чүк-быдарай маңнажып-ла эгелээн. Хойган хойлар колдуу-ла чанар уунче хемни өрү өскеп турар. Бис-даа чүзү боор, өскээр шиглеринче маңнашканнарны аайлап, доза кааптып, чүгүржүп-ле тур бис. кезек-кезек бөлүк бооп алган хойларның башкылыы аалдаравыс адаанда эл баарында, сут кыдыында девээлиг черлерде четкилей берген. Сөөлгү бөлүк хоювустуң соондан өскеп келдивис. Келиривиске бөкперлежип алган турган хойларның аразында кошкарывыс хой аразында бажын суп алган, чаажыга берген бо тур. Күшкүрүпттеривиске, бөлүк хоювус тарады халчы берди, а кошкарывыстың карактарын чүвүр дуглай ала берген. Мурнунче-даа, дедирленип-даа кылаштап туруп бээр, мурнунче баскаш, арны-бажын дуй ала берген — дужакталып чоруур, чүвүрнү-ле базар, оозун чүү-даа чок кылдыр ора-чаза теп алган болган. Кошкарны туткаш, иштин дургаар ооргазындан чайлып келген, сөөртүнүп чораан көк мөөн апарган хевивисти чежиң, адырып алдывыс. Хевивисти ончалап-ончалап көөрүвүске, мээң багай ырыктааш чүвүрүм чогул. Мен-даа чүзү боор, мөөреп-ле эгеледим.

— Дуңмам, дуңмам, Сарыг, ыглава шиңме, эниим, бис дораан тып эккээр бис — деп, Эртине акым аргалаан тур.

— Хойнуң келген уунче дилеп көөр бис, дуңмам — дээш, Шыырап бисти эдертип алгаш базыпты. Чоорту сайны куду сут кыдыы-биле бичии бадып чорувуста, осталы берген черге таваржы бердивис. Көөрүвүске чүвүрүвүс остуң будуунда бо ылдыртына берген тур. Чүвүр кошкарның караан колдуунда-ла дуглап чоруур болганда, хөөкүй чүнү көөр ийик, карак-улак чок салып-ла чораан чүве ыйнаан. Ол осту ажа халыыр

орта, мээң багай ырыктаажым аңаа ылдыртынып калганы ол чүве-дир.

Чүвүрүм тыпты бээрге, амыраарымны чүү дээр боор, каттыргылап, чассыңнады чугаалап тур мен:

— Амыаадым-амыадым,. Авам, ачам мени аттынай ийги бе, акый?

— Сени чоп аттынар деп, мени аттынар ыйнаан, дуңмам, — деп, Эргине акым шынын чугаалаан.

— Моон соңгаай чүвүйүм коштайга бейбеш мен, акый, — дидим.

— Моон соңгаар мынчаар тенектенмес бис шүңме, дуңмам, — деп, Шыырап чугаалаарга, үжелээ каттыржып кагдывыс.

Бир-ле катап чайын чүве. Барыын-Хемчик райкүүскомче кирип чыткан мен. Бажым уткуй Монгуш Какыйлаевич Шыырап бо үнүп келди. Экилештивис, шагдагы хевээр черле ужурашпаан улус бис. холум тутпушаан, каттырымзап тура, кижим айтыра-дыр:

Шаандагы бир чүвүр кеткен кошкар дугайын утнаан боор силер але, Донгак!? — дидир.

— Мынчага дээр ону сактып келгеш, ам-даа каткым кээр болбазыкпе, Монгуш Какыйлаевич — дидим.

Ол хүлүмзүрүп кагды. Монгуш Какыйлаевич мээң эктим-ни аяр часкааш, каттырымзап тура, мынча дей-дир:

— Че, эш Дыртык, ажыл-ижиңерге чедишкиннерлиг болуп, аас-кежиктиг чурттаңар — дээш, Какыйлаевич каш баскаш, кара "Волгазынга" чындыш кылдыр олура каапкаш, ыңай болду.



Чап ЧУЛДУМ

КУДУРУУ-БИЛЕ ЭЭРЕР ЭВЕС

(Баштак)

Бир эртен күжүр эрин Күдер чыжырганалаар дээш, хамыкты мурнай кара дүне-ле туруп ап-тыр эвеспе. Бичии-ле орайтаар болза хоржок, суурнуң "хоптак чүвелери" чар-жалажып кааптар болгай. Чыжырганалаар дериг-херекселин четчеленип турган эр "борбак-октуун" эгиннептерин база утнаан. Чүге дизе ол ында, арыг иштинде, баар черинден

ындыг-ла хайыы эвес черде, өлгөн молдурга сеги көрүп алган, аңаа бөрүлөр кирип турарын база дыңнап алган кижидир.

Куш дүнүндө үнгөн эр чүү боор, ынча-мынча бооп чоруй, даң хаяазы чер кырын былаалакта, чедер черинге чедип келген. Ам дааш үндүрүп болбас. Ашак чүвең хар дагжадыр хөм идиктерин уштуп октапкаш, чымчак кидис уктары-биле кеденгирлеп чоруп-ла каап-тыр эвеспе. Ол-бо чоокшулап ора, демги секте ийи кара чүве үвүреңейнип, доң секти артында кожаңнады соп, кизиреди хемирип турганын Күдер дораан эскерген. Олура дүшкеш, боозун шыгаай тудуп көргүлээрге, боо хараалы хамаанчок, каш базым черде дүрзүлөр безин орта таныттынмас болган. Ынчалза-даа аңчы чүвең аңаа ундараваан, секче чоокшулай аарак бичии кеденгирлээш, дээр актай чоруй дарс-ла кылган. Ында үвүреңейнип чыткан кара чүвелеринң бирээзи хааңайны берген соонда, кудуруундан барып сегирип алган дег болганда, чаңгыс черде тырыккыланы-ла берген. "Ол-дур, бел кежиин одура берипкен-дир мен" — деп, амыраан эр ынаар буруладып-ла каан.

Чедип кээрге чүү боор, казыра дег Калдарак деп коданчы ыдының кудуруунун дөзүндөн үзе адып алган бооп-тур. Ээзин эдерген хөөкүй билир сегинге Күдерни баштай келгенин караңгыда ол кайын эскерер ийик.

Сөөлүндө улус Күдерни. "Коданчы ыдыңның саглаң кудуруу чок ышкажыл, Күдер" — дээрге: — "Ону чоор сен, саглаң кудуруу-биле ээрер эвес, аксы-боску-биле ээрер-ле ыйнаан" — дээш, алдыртпас дижир чүве.



Бригад ДУПЧУР

ЭМИСКИКТЭЭР ХУРАГАН ДЕГ...

"Ийи-ле шил водкадан
Изиг-ханга орнап көр" — деп,
Элеңмей дээр малчын келгеш,
Ээрежип туруп берген.
Деге, хойлар күзел-биле
Дээрден дүжүп турар эвес,

Адаанындан артыр төлээш,
Аъткарар деп шиитпирлээр мен.

Чаштарынга сартык кылдыр
Шаколадты чартык килди,
Чанындаазы кеткей аан дээш,
Сатин халат берип каан мен.

Идегээчел чаңым-биле
Ижер-чиирин аңгы сөңнээш,
"Аалыңче апар, эш" — дээш,
Алды шилди сунупкан мен.

Шак ол хүнден эгелээштиң
Чамбал-оолдуң Элеңмейи
"Чарык башты канчаарыл?" — деп,
Шаап келир аалчым болду.

Катап-катап эмнээриниң,
Халалыындан ырмам сынды,
Кадай-биле шымбай чораан
Харылзаам-даа нарыдап ор.

Элеңмейни соңга өттүр
Эскерип каан санымда-ла:
"Азырандың келди-ле" — деп,
Алгыра бээр анчыын канчаар.

Бажымайлап чарбып чоруур
"Пациентим" көстүп келгеш,
Мендилежир кайзы чорда,
Белиңней бээр апарган мен.

Эмискиктээр хураган дег,
Эдеринчим болу берген,
Элээревес Элең-биле
Эдеришпээн боорум кай.

1993 ч.



УРУГЛАРГА БУЛУҢ

*Сайлыкмаа КОМБУ,
филология эртемнериниң кандидады,
Тываның күрүне университетиниң улут башкызы.*

АРТЫШ+ЧИНЧИ

Артыш биле Чинчинин
Артында орар Адыгжы
Чаа тема дыңнавайн,
Адыш оюу саазынга
Чарлал бижээш тараткан:
"Артыш + Чинчи" — дээн.
Чарлалчыгаш дораан-на
Чаңгыс черге доктаавайн,
Бүдүн класс эргилдир
Бүдүү тояп чоруп каан,
Адыш оюу саазында:
"Артыш + Чинчи" — дээн.
Парта санай ужуккан
Чагаа ам-на туттурган:
Чаа тема төнмээнде,
Башкы ону көрүп каан,
Адыш оюу саазында:
"Артыш + Чинчи" — дээн.
Шолук, тенек оолдарның
Шоотканы найырал
Улам харын быжыккан,
Уруглар ам чарылбас:
Аразында сут акпас
Артыш + Чинчи-дир.

Борис ЧЮДЮК

АЛБЫС-АЯА

(Бойдуштуң хуулгаазыны)

Бай-Тал суурнуң мурнуу талазында, Үстүү-Бош-Дагның
Чөөн чүгүнде шончалай үнер чоогада дагдан-даа батканы,
черден-даа үнгени билдинмес кара даш бар чүве. Ол чоок-

кавының улуг улузу ону Албыс-Ая дижир чораан. Кырган-авам ону кончут-ла хүндүлээр кижиге, дөрт чүкчеге көрүнгөн азыгларлыг дөрбелчин кара Хайыракан дээш, хүрең безинден дүшкөш, дергилеп алганы көгээржиинден сүдүн олчеге, дөрт чүкчеге чажып, чалбарааш: “Өршээ, Хайыракан!” — дээш, тейлегилээр чораан. Даштың кырын топтап көөргө, өгленчек оңгар. Ооң иштинде кезээде чыдар сутну көөргө, хүн херели дег алдынналып, кылаңайнып чайнап чыдар. Ол анаа эвес сут болбайн аан...

Шаанда чүве-дир. Бир оол ооң чоогунга хой кадарып чорааш, даш оңгарындан сутну ишкеш, шагзырааш, шала часкаар удуй хона берген. Удуп-удуп оттуп кээрге, арны-бажы хүн изиңнеди шона берген, хөлчөк дериткен бооп-тур. Хүн удур көрүптөргө, чөлээш өңнүг бир-ле чүве ээргиштелип бадып олурган. Сырбаш кыннып, девидей бергеш, хая көрнүп келирге, узун-на сарыг чаштыг, эвеген чанагаш, кончут чараш аныяк кыс хүлүмзүрүп турар болган. Оол кортканындан үнү читкен. Арны-бажы хаяаланып турар чараш уруг тургаш:

— Сен чүте мээң ижер суумну ижил, ооң чанынга удааның ол. Кодур-бузуруң чуп турдуң бе? Ол даш мээң аяамдыр. Аңаа кым-даа дегбес. Ооң иштинде сут, мээң ижер суксунум чүве — дээн соонда, уруг көзүлбейн барган. Оортан корткан оол ол ший-биле албыстаан.

Дөрт чүкчеге көрнү берген азыгларлыг, ортузунда оңгарга сут чыдар дөрбелчин дашты улус ооң соонда Албыс-Ая дижи берген. Кыжын янзы-бүрү өңнер-биле херелденип турар дош, чайгы үеде чөлээш өңнүг апаар сут, кеш аарыгларының бажын билир эм-таң болган дижир чүве.

Кеш аарыгларының бажын Албыс-Ая билир деп чугаа Бай-Тал улузунда ам-даа бар, эдеп чоор.

МЕШКЕН-ХӨЛ АРЖААНЫ

Бай-Тал суурдан хем кежилдир көөргө, аразы элээн ырак ийи даг көстүр. Оларның бирээзин Хөл-Даа, өскезин Туралыг-Оваазы дээр. Мешкен-Хөл ол ийи дагның аразында кылаңайндыр чалгып чыдар. Ак-Тал ховузундан салып үндүргөн чарыш аңды хөлдү долгандыр маңнажып турда, Хөл-Аксының Оваазындан адыш таваанда дег тода көстүр.

Ол Овааны дагаан чон кымның аъды кайы хире маңнаарыл дээрзин, Оваа-Тейниң кырланындан магадап көөр.

Мешкен-Хөл улуг, биче ийи хиндиктиг. Ооң үстелчек кара кужурунун кырында сарыгзымаар чиңгизин сорарга, онзагай-ла чаагай амданныг. Ол кужурну Каргы-Бажының өгбелери сарлык шарларын кизиреди сүрүп келгеш, барбаларын шыгырт долдур уруп, шарларынга түдүргүлээш, чер ара ийи хонуп, Улуг-Оргулашка болгаш Узун-Хемниң Кара-Пөшке дыштанып алгаш, малын кужурадып чораан үе база турган.

Мешкен-Хөлдүн шынаазы чайын дыка сериин. Ынчангаш аңаа, шынаа кыдыынга, чамдык аалдар чайлаптар. Хөлдүн Балыктыг деп адаар черинде, узун дуртту хере сөөм хире, шокар балык хөй. Ону хаван чип турда амыр-ла! Хөл кыдыында кулузун, хыргыгыш, терезин, хараган-на хөй. Чанар куштар дигии-биле ужуп, чанып келгеш, аңаа чайлаар, аян тудар. Хөл Хемчикче кирген еөштүг...



Төвүт тоолдардан

БОРА-ХӨКПЕШТИҢ КАЖАРЛААШКЫНЫ

Шаг шаанда кыс көге-буга биле бора-хирилээ ийи кожа, найыралдыг чурттап турган чүве-дир. Канчангаш-ла, оларның эви баксыраан дугайында чугаа бар. Бир-ле катап көге-куш бирээзинден оюн эреп, ооң уязынга келгеш, чымчак чөөк чадыын алгаш, уя бетинге салып кааш, хирилээни дилеп чорупкан. Аңаа душкаш, мынча деп-тир: "Мырыңай-ла уяң дужунда дүк садыгжызы кээп хонуп ап-тыр, эжим" Хирилээ үреп каапкан уязынга келгеш, кым ынчанганын билзе-даа, билбээчеңнеп, көге-бугадан өжээн негеп алыр эптиг үени манап турган. Элээн болганда, хирилээ көге-бутаның уяда чогуң ажыглааш, ооң чаш ажы-төлүн өлүргеш, кожазының бодун дилеп чорупкан. "Энир мээң уям чоогунга дүк садыкчызы кээп хонуп алган турда, ам сээң эргиниң аксында эът салыкчызы манап тур. Ооң эккелген эъди бүгү назынында-даа төттүнмес деп бил" Көге-буга сезингеш, уязынга

кээрге, хамык ажы-төлү өлүг боорга, ам эжин кезедир деп шиитпирлеп ап-тыр.

Олар ужуражыры билек, кедергей алгыш-кырыш, шош-содаа эгелээн. Көге-куштуң шывадапкан тени хирилээниң хөрээнче кадалгаш, ханы балыг, сорбу арттырып каан, бөгүндаа көөр болзуңарза, бора-хөкпештиң хөрээнде тен изи кара сорбу олчаан болдур эвеспе! Шош-содаа дугайын өске куштар дыңнааш, эп-найыралдыг ийи куштуң аразында ындыг адаан-өжээн болу бээр деп чүвеге шынзыкпааннар. Олар ийи содаачыны туткаш, чаргызын үзери-биле, чызаанга эккеп-тирлер. Оларны аңаа нүүртештиргеш, аар үүлгедии дээш хирилээни өлүрер, а содааны эгелээн көге-буганы шөлүүр кеземче онаап-тырлар. Хирилээни хартыгага эккээрге, оозу теп алгаш, дээрже дүндүүштелип үне берген, дыка бедий бергенде, бора-хөкпеш ээрешкен: "Аспааңны биче кошкадып көр, хартыга, сеңээ сөөлгү сөзүм сөглөп каайн". Хартыга дыргаан биче хозадыптарга, хирилээниң дилээ мындыг болган: "Мээң кызыл хөректиг дунмам Дилгиге сеңээ шуру, эртин даштар бергенимден бээр үр апарды деп чугаала".

Элээн болганда, хирилээ база бир сөс чугаалаары-биле, аспаан кошкадыптарын хартыгадан дилээн. Хартыга бора-хөкпешти кээргээш, дыргаан кошкадыпкан: "Моон соңгаар, мурнунда дег, кады аян-чорук кылып, кайгамчык ужуралдар көөрүвүс ам буураан-дыр деп, эжим Ата-Га-хуга чугаалап каап көр" — дээн. Дараазында хирилээ үшкү чагыын чугаалаары-биле адыжын суларадырын хартыгадан дилээн. Хартыга аспаан аңгайтып чорда, хирилээ хосталгаш, сарлык мыйызының иштинче чаштып кире берген. Хартыга мыйыска хонупкаш, хирилээниң оон үнерин манаар ужурга таварышкан. Ол бора-хөкпешти салыпкан дээш яла хүлээринден коргуп, сириңейнип орган. Хартыга ийи хүн дургузунда мыйыс кырынга шыдамыккайы-биле манап келген, ол могап, аштап-сускап-даа келген. Ол үеде хирилээ хартыганың шырбайып манап оарын көргеш, мыйыстан үнер-ле болза, өлгеним ол деп билип чыткан. Ынчан ооң бажынга тергиин бодал кире дүшкен. Кырган пага үнүн өттүнмүшаан, ол алгырып-ла үнген.

— Ачамның хартыгага өлүрткени ышкаш, база ынчаар өлүр күжүр-ле-дир мен.

— Ачаң канчаар өлгөн чүвөл ынчаш? — деп, хартыга айтырган.

— Ачамны хартыга сүрүп кел чорда, ол база сарлык мыйызының иштинче кире берген, ол-даа багай камгалал болган. Хартыга сугже шымны бергеш, элезинге аңдаштанып чыда, өрү көдүрүлгеш, октаан даш дег баткаш, мыйыска кээп чылча дүжөр орта, оозу буступ, чарлып чаштааш, мээң хөөкүй адамны бузундулары-биле базып өлүргөн, хартыга ону чип каан чүвө болгай.

Хартыга ол хуулгаазын чугааны дыңнааш, ол-ла дораан пагага (шынында ол пага-даа эвес, бора-хирилээвис-ле болгай) мээң сагыжымда ындыг бодал чок, демги хартыга ышкаш, дерзии эвес болдур мен ийин деп бүзүрөткен. Ынча дээш ол биче ырадыр ушкаш, сугже шымны бергеш, элезинге кезек аңдаштангаш, дээрже көдүрүлгеш, оон дедир шүүргедеп баткаш, мыйыска кээп сылба дүжөр орта, оортан өрге чылгаар өл, сааскан чылгаар сап-даа артпаан иргин! Бора-хирилээ мыйыстан үнүп кээп, хартыганың бажынга хона каапкаш, кыттырбышаан, ужуп ыңай болуп-тур оо!

Төвүт тоолдар. М. 1996

*Этнограф Норбу Чопелдин чыынды номундан
Салчак Молдурга очудурган.*



Сарпа КУУЛАР

ЧЕЧЕК-КЫСТЫҢ ЧУГААЗЫ

(“Салымда үш коргунчут” деп чаа тоожумдан)

Буурул Хемчиим! Сээң ачы-дузаң-биле эриктериң дургаар бодарап үнгөн эм оъттарыңны, кат-чимизиңни чыып, кадырып алгаш, ава-ачамның чемге ажыглап чораанын олардан дыңнаан мен. Бичии шаамда чаш холдарым-биле күскү үеде чинчилер дег, борбак-борбак кызыл-сарыг чыжыргананы саай туткаш, аксым долдур ургаш, соруп чииримге, кайы хире амданныг ийик! Ам безин чаактарым суу

сайырап келди, чиксенчиин! Самдар өөвүстүң чылдың-на турар чери Ак-Кажаны долгандыр бүргээн арыгның курлак чедир үнгөн ногаан сигенин кескеш, өдөккө сарааттап каарга, ооң чаагай чыды коданны долгандыр айдызаар ийик. Хемчик хемимниң өл-шыгы-биле домнап бодараткан эм-таң оът-сигениниң чулук, сүүзүнүн амзап чиген каш борбак өшкү-хоюмнуң, инек-малымның кышты хүр ажарының дому чорду.

Оо, Хемчиим! Сээң дугайыңны бижиир болза, төнчү чок, төттүмөс төөгү-дүр! Чонумнуң аар-берге човулаңын-даа, аас-кежиктиг чуртталгазын-даа деңге көрүп чоруур болгай сен. Чонум мурнундан сеңээ сөгүрүп, тейлеп чоруур мен, эргим төрөөн Хемчиим! Багай ачам безин бистерни аштатпас дээш, сээң кадыргыларыңны хаактан өрүп алган паразы-биле шүүрээш, мүн кылдыр хайындырып берип чораанын утпас мен. Ийе, кандыг тыва кижини шаанда шагда сут куртун быдаалап ижип чораан чувел дижир кижилер бар. Ынчалза-даа мээң ачам ажыл-үүлезиниң, хуу-салымының аайы-биле хөйүнү көргөн болгаш, Хемчиимниң сээң кежииниңни чалбарып-сүзүтлөп четтиреринге ажы-төлү бисти өөредип чораан.

Чаш үемни, чалыы, шаамны — күжүр Хемчиимни!



Саппа КУУЛАП

ДҮРГЕН ЧУГАА

1. Тарыды,
Тарыды
Тараазын
Тарыды,
Тараан
Тараазы
Далай дег
Чалгыды.

Чалгыды,
Чалгыды
Саглаңнады

Чалгыды.
Чалгаан
Тарааның
Чаагай чыды
Келди.

2. Ажаады,
Ажаады
Арбын дүжүт
Ажаады,
Арбын дүжүт
Ажаагаш,

Арат чонну
Амыратты.

Амырады,
Амырады
Аажок амырады,
Аажок амырааш,
Аппарып
Дээрбедеди.

3. Дээрбедезе
Дээрбедезе,

Дендии эки
Ак далган
Алды.
Чемгерди,
Чемгерди
Чеди кожуун
Чемгерди.
Чеди кожуун
Чемгергеш,
Чедиинкинниг
Болдувус.

Юбилейлер

МОНГУШ КЕНИН-ЛОПСАН — ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ ЭРТЕМДЕН-ЭТНОГРАФ (75 харлаанынга)

1925 чылдың апрель 10-да, инек чылын Чөөн-Хемчик кожууннуң Ыраажы-Хеми — Хөндергейниң Чаш-Талга малчын, аңчы болгаш тоолчу Монгуш Келдегей оглу Бора-Хөөнүң өг-бүлезинге оол немешкен. Ооң адын адазы Тас деп чассыды адаан. Сөөлүндө Тибеттен келген лама ону Кенин-Лопсан деп адап каан чүве-дир. Оолдуң хөй санныг төрөлдөриниң аразынга араттар, дарганнар, бызаңчылар, тоолчулар, хамнар тургулаан. Ылаңгыя Бора-Шайга чурттап чораан хам даай-авазы Куулар Хандыжаптың хам ыяш дагыырын ол бичиизинде-ле көргөн. Кенин-Лопсан ада-иезиниң, даайларының база кожа-хелбээ аалдарының чечен-мерген кижилерниң тоолдарын, тоолчургу чугааларын, торулгаларын дыңнап өскөн.

1930 чылда латин үжүкке үндезилеттинген бижик тывылган соонда, Монгуш ону эң баштай өөренип алган өөреникчилерниң санынга кирип, харга адын бижип, солуннарны номчуптар апарган. Оон ол кызыл өггө, чайгы школага, улаштыр Чадаананың чеди чыл школазын, Кызылдың № 2 ортумак школазын 1947 чылда дооскан. 1947-1952 чылдарда Монгуш Кенин-Лопсан Ленинград универ-

ситединиң чөөн чүк факультединге өөренип, "Чөөн чүк филологиязы—Тыва филология" деп дээди тускай мергежилди чедип алган. Ынчалзажок ол этнография эртеминге кедергей хандыкшаан. Ону Аполлония Игнатьевна Маркон башкылап, аныяк оолдуң угаан-медерелинге бо эртемге ханы сонуургалды оттурган.

Монгуш Бора-Хөө оглу Кенин-Лопсан анай чажындан тура тыва чоннуң билиглерин чыып чорааш, эртем талазы-биле маадырлыг чорукту кылып, этнография эртеминге, кижини төрөлгөткенниң бурунгу сагыш-сеткил культуразынга төлептиг үлүүн кириген. Ол дээрге "обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства" (Новосибирск. 1987 г.), "Тыва хамнарның алгыштары" (Кызыл. 1992 ч.), "Тыва чоннуң бурунгу ужураалдары" (Кызыл. 1994), "Тыва чаңчыл" (Москва. 1999) болгаш өске-даа ажылдар-дыр. М. Кенин-Лопсан 1982 ч. кандидат, 1997 ч. Төөгү эртемнериниң доктору деп аттарны камгалап алган. Хамнарның бурунгу алгыштары Тывага бүдүн-бүрүн кадагалааттынган. Ол дээрге бистин өгбелеривистиң бурунгу сагыш-сеткил культуразының байлаа. Ол дээш тыва хамнарның алгыштарын, ону чыгган кижини Американың, Европаның, Азияның эртемденнери сонуургай берген. Ынчангаш 1994 чылдың июнь 3-те Хамнаашкын шинчилээриниң фондузу профессор М. Б. Кенин-Лопсанга "Хамнаашкынның дириг эртинези" деп хүндүлүг атты тывыскан. Ол ам Нью-Йорктуң Эртемнер Академиязының Чиңгине кезигүнү, төөгү эртемнериниң доктору. 1999 чылдың чайынында Тываның чурт-шинчилел музейиниң хам шажынынга хамнаашкын дериг херекселдерин Австрия, Германияга делгеп көргүскен. Төөгү эртемнериниң доктору М. Кенин-Лопсан Берлин университетинге лекция номчаан.

М. Кенин-Лопсан аныяндан тура чечен чогаалды бижип келген. Ол "Улуг-Хемниң шапкынында" деп баштайгы тыва романның, "Херээженниң салымы", "Тениң самы", "Чылгычының өө", деп номнарның автору. Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы, РФ культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Улустарның Найыралы орденниң эдилекчизи.

М. Б. Кенин-Лопсан тыва хамнарның “Дүнгүр” ниителелин тургускан болгаш ооң президентиизи бооп, Хам шажынын шинчилээр төптү удуртуп турар.

Тываларның бурунгу сагыш-сеткил культуразын делегейге дыңналдыр тараткан буяанныг эртемден — этнограф Монгуш Бора-Хөө оглу Кенин-Лопсан оран-таңдым, хоорчонум ачы-авыралында узун назын назылаар болзун, өршээ хайыракан Азар-Дээрлерим!

М. Байыр-оол, философия эртемнериниң кандидады.

13.03.2000 г. Кызыл.

Муң-муң чылдар назылыг тоол-тоожуларны (мифтер), тыва хамнарның алгыштарын, тыва улустуң бурун ужурчаңчылдарын бир эвес Монгуш Борахович Кенин-Лопсан бо хире шудургу шинчилеп, хөй чурттарга делгеретпээн болза, уран өнчү байлаавыс дыка-ла улуг когаралга таваржыр турган-дыр. Чаңгыс кижиниң эртем-сукул, шудургу ажылижинден безин бүдүн улуг университет чергелиг бо хире хайыралыг ном-тептер, уран чогаалдар, эртем ажылдары бодарап үнер-дир!

Ол бүгү ачы-хавыязы дээш, өгбө чогаалчывыска ооң 75 харлааныбиле Республика орденин тывысканы — бистер бүгү чогаалчыларга, эртемденнерге, бүгү тыва интеллигенцияга улуг өөрүшкү, чазактың талазындан деткимче болду.

Монгуш Борахович Кенин-Лопсанга “Центр Азии” солуннуң “100 чылдың кижизи” деп тускай шаңналы база онза төөгүлүг-дүр

Тываның Чогаалчылар Эвилелиниң, “Улуг-Хем” сеткүүлдүң мурнундан бо хүннерде улуг өгбөзи-биле мугур харлап турар ол ышкаш база-ла чазактың шаңналы “Күш-ажылга шылгарал” медальга төлептиг болган төөгү эртемнериниң кандидады Екатерина Дүктүг-ооловна Тановага, Тыва культураның алдарлыг ажылдакчызы, хоочун артист, шиң чогаалчызы, Россияның Тывада “Ачы-дуза” фондузунуң президентиизи Клара Чамыяновна Сагдыга эки кадыкшылды, аас-кежикти, чогаадыкчы чедишишкиннерни күзеп тур бис!

*Ч. Куулар. ТР-ның алдарлыг чогаалчызы,
сеткүүлдүң кол редактору.*

БИСТИҢ ДЭЭРГИ КЕНИН-ЛОПСАН

Багай кижиге көрүп каанда,
Азырыпкаш ойда дүжөр.
Баарзынган эки кижээ
Алгырыпкаш, байыр тудар
Кара хөктүг профессор.

Карандажы орба болган,
Карактары күзүңгү дег,
Чарааң хам ол-ла хевээр
Чаптанчыг-ла Кенин-Лопсан,
Боду дуу-ла чоруп олур.

Кыстар-биле кыяңнашкан,
Кырганнарга сөгүргүлээн,
Оюн-баштаа төктүп чоруур
Оол чаңы ам-даа хевээр,
Хайырааты, амырыңар!

Кадын кижиге чанынга ол
Хаан оглу болуп алгаш,
Эвилеңи эстип-хайнып,
Элдеп-эзин чаңнагылаар,
Мен аңаа адааргаар мен.

Кудумчуга бичии тургаш,
Хуулган дег чиде хонар.
Төлгечини сураглааннар
Төөрөктөп шаг-ла болур —
Карак сүлдө кайда барды?

Хуваанагың, үзүп бер дээш,
Кыстар ону амыратпас.
Хуу-салым өттүр сөглээр

Кырган-ачай Хотабычы —
Кенин-Лопсан дириг бурган.

Ак-Ойнуң ачытызын
Америктер "эртине" дээн,
Бүгүдеге бараан болуп,

Музейде саадап орап —
Бистиң дээрги Кенин-Лопсан.

5.04. 1995. 02.09. 1999

УРАН САЛДАРЫ БАЙ

(А. Калзаңның 70 чыл оюнга)

Ч. КУУЛАР

Мен ооң холунга 1969 чылдың август 15-тен эгелеп биче эртем ажылдакчызы болуп ажылдай бердим. Ол ынчан 39 харлыг турган. Бедик, тырың мага боттут, бажы калчан, кадыр хаваанда доора дургаар сыгыглары илези хөлчок, думчуунуң бажы шала борбалдыр, ырактан көөрге, сарыг-зымаар деп-даа болур, улут эвес кара-сарыг карактарының оьгунда угааны өттүр чырып турганзыг, долу арынның, сарыг-хүрең шырайлыг эр чораан.

Ийи-үш чыл соңгаар кудумчуга азы ном саңынга көөрүмге, элээн турум хевирлиг болган, а чаңгыс кабинетке кады ажылдай бергеш, билип алганым—бөдүүн ажыл-агыйжы кижиге болган. Ажыл-агый дээш чүү турбас боор, ылаңгыя чогаалчы биле критик ийи сайгарылга кыла бергенивисте, изигленчи-даа бээр-ле бис. Ындыг байдалда хавааның сыгыглары илези хөлчок көжүтүп, думчуунуң бажы кыза хона бээр кижиге. Ол байдалдар кайы-кайывыстың-даа чогаалга идепкейлиг туружувусту улам өөскүдүп турган боордан башка, ында черле кандыг-даа кем чок. Антон Каваевичиниң ханы билиг, дуржулгазынга даянып, оон чүгле эки, чаа чүүлдерни өөренип, билип ап чораан мен.

Ол үе-чадада (60-70-80 ч.ч.) аныак тыва уран чогаалдың "Араттың сөзү", "Ангыр-оолдуң тоожузу" дээн чижектиг дээрле үлегерлерниң удаа-дараа хөй-хөй өске дылдарга парлаттынып турганын бөгүн бодап көөрге, совет чогаал

эртеми улуг, биче омак-сөөк чоннарны алалаар байтык, оларга эң-не сагыш човаачал, бир дең уран-эстетиктиг негелдени тургузуп турган болгаш орус классиктерниң бистиң хоочуннарывыска чедирген ачы-салдарының бир көскү херечизи-дир. Оон ыңай бир кол быра ол үеде күрүнениң чогаалчы кижиге кичээнгейи, бо үеге деңнээрге, кайгамчык эки турган. Идеология ажылы идепкейлиг болганда, ооң кол шимчедикчизи күжү—критик, эртемден турганы чугаажок. Ынчангаш ол үе-чадада Калзаңга, бир талазында, институт эки байдалды тургузуп берген.

Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунга барык 30 ажыг чыл дургузунда литература, аас чогаал секторун удуртпушаан, улустуң аас чогаалын, чечен чогаалды шинчилээр ажылга Калзаңның киирген үлүг-хуузу кайгамчык улуг. Кылган ажылынга шудургу, бодунга, эш-өөрүнге шыңгыы негелделиг-даа кижиге. Чогаал сайгарылгазынга үнелиг номнарны бижип, өөредилге номнарын тургузуп, Москвага үнгүлээн совет чогаалдың энциклопедиязынга, төп журнал, сеткүүлдерге, институттуң "эртем демдеглелдеринге" тыва чогаал дутайында чүүлдерни бижээни — ооң тыва уран чогаал хөгжүлдезинге киирген улуг үүле-херээ болур. Кол-ла чүве ол бүгү ажылдар ак сеткилдиг, бедик деңнелде кылдырган, олар келир үениң эртем-суюлдуг кижилеринге эргежок чугула, бистиң национал уран өнчүвүстүң чарылбас кезээ болгай. Үстүнде "эки байдалды тургузуп берген" дээним кырынга бо чүүлге хензиг эскитти кирикседим. Ооң чамдык ажылдарында кабинет салдарының эзими-биле шала "академиктиг", партийжи негелде чытталы берген чүүлдерни бо үениң шинчилекчилериниң нүүрүнге артырып кааш, Антон Каваевичиниң "Өзүлдениң демдектери" деп хөйүнүң үнелелин алган сөөлүг номунга доктаап көрейн.

Критик 80 чылдарның эргезинден бээр кабинеттен хосталып, чогаал ажылын чоннуң амыдыралы-биле холбаарын дыка күзей берген. Ынчангаш ол кара өжегээр чогаадыкчы шөлээге туруп алгаш, "Өзүмнерин" бижип

турган. Эскерип көрүңөр даан, бо номда сайгарылга, түңнел, оларны чижектерге бадьткаарының аян-шинчизи кайы хире бөдүүнчүп, ында бодалдарның логиктиг өзектери кайы хире изиг сеткил-биле ханы долдунган-дыр! "Тыва чечен чугаа катап чалыыткап, күш кирип байывышаан. Ол чаа оруктарын тып ажыдарының кырында..."

Азы "... очерк болгаш уран публицистиканың шуут шимчевестээни дүвүрээзинни үндүрүп турар" (ар.22) бо тезистерниң бо хүннерге база катап дириг хамаарылгазын бистер чогаалчылар боттуг ажыл-херээвиске долузу-биле медресеп миннир ужурлуг бис. Мыя моон алгаш көөрге, критик эживис биске чүгле дуза кадарын бодап чораан-дыр.

Салим СҮРҮҢ-ООЛ.

"Ону амгы тыва прозаның "ховузунга" эң-не элбек дүжүт өстүрген чогаалчы деп санаар херек. "Кымның оглул?", "Өске кадай", "Ак-Төш", "Ногаан ортулук" — бо чогаалдар шуптузу чидиг, чөрүлдээлиг айтырыгларга туттунуп келген (ар. 25) "Таптаашкын үезинде дендей берген бак чүүлдер чогаалчының хамааты нүүрүңге дыш бербээн" (ар. 26).

"Дудинцев, Солженицын, Некрасов ышкаш ак сеткилдиг, шынчы, ыяк социал туруштуг чогаалчылар истеп сүрүүшкүнден үр хилинчек көргөннер ийик чоп".

"Авазынга даңгыракты" номчукчунуң сагыжын аартып, бодандырап чогаал деп билген мен."

Ажыл чок чорук, наркомания, азырадыкчы хөөн, бөлүт-лежииншиктер — бо-ла бүгү ниитилелдин буураашкынын оштап турар эң бак ералыг социал аарыглар дээрзин Сүрүң-оолдуң сагыш аарып, уран овор-хевирлерге эддээртип чораанын ам-даа болза оваарып көрээлиңер.

Чүгле Тывада эвес, бүгү Россияда чогаалчы кижини куду көөр хөөн эки чүвөгө чедирбейн-дир. Солженицын чеченнерге хостуг эргени бергени дээрде деп турда, чаа баштыңчывыс дайын-чааны улам өөскүдүп турары база бак ера-дыр.

Тыва чогаал киритиказынга эң-не көскү черни ээлээн кижини Антон Калзан. Ол кончуг аныяанда Ленинград университедин дооскаш, С. А. Сарыг-оол-биле кады бижээни "Лирература дугайы" деп ажылы-биле хөйгө билдингир апарган. Улуг чогаалчының лабораториязы-биле таныжып, хөй кижилерге херек ол номну бижээни аңаа чогаал деле-

гейинче ужуп үнеринге тепкиш болган. Оон бээрле ол чаа быжыгып, бут кырынга туруп орган тыва чогаалдың сагыш човангыр "эмчизи" дег, ооң "келди аарыгларын" тодарадыр, ону хөгжүдөр ажылга ак сеткилдиг база шудургу киржиш чораан езулут салым-чаянныг эживис болгай.

Ол кымны-даа мурнай шии чогаалын сайгаргаш, эртем адын чедип алган. уран чогаалдың бо нарын аймааның дазылдамыры тоол, тывызыктарда болгаш улустуң оюн-тоглаазында чаштып чыдарын ажыдып көргүскени — чогаал аймаан хандыр билип алырынга, ында национал аажы-чаң, мөзү-бүдүштүң эң-не бадыткалдыг дириг херечизи кылдыр тодарап кээр чораан. Мен хуумда ол ажылды хөйге бараалгадып парлаваанын ам-даа кайгап, хараадап чоруур мен. Саң-хөө байдал экижиш келири билек, ол монографияны хөйге үндүрүп берзе эки боор.

Ийиде, Антон Калзаңның чогаал архивинде ооң демделдери, шүлүктери, чагаалары база кайда-даа парлаттынмаан. Оларны оода "Улуг-Хем" сеткүүлүнгө бичиилеп парладыры күзенчиг.

Калзаңның сөөлгү номун чугаалажып олурувуста, Александр Даржай: "Ол ам-даа эң шыырак критик болуп артпышаан" — деп чугаалады.

Мен аңаа улай: "Ол чүгле критик эвес, харын-даа хөй талалыг ханы чогаалчы кижиги" — дидим. Чүге ындыгыл дээрге, уран тоожуда азы бичии сонетте-даа дижик, "иштики агым" деп кижиги бүрүзүнүң беле-не эскербези идея бар. Ол идея омур-хевирлер дамчыштыр дештип үнүп келирин Калзан бо-ла эскерип каан болур кижиги. Критика ажылының күштүт талазы шак ында. Чогаал шинчилекчизи тыва бот-мөзүнүң моон соңгаар үе-үе аайы-биле шимченгир азы онзагай талаларын ажыдып көөрдө, Калзаңның хайгааралдарын, түннелдерин ажа халыыр арга чок, колдуунда ооң тургусканы тыва критиканың үндезин өөредиинге даянып, ооң уран чаңчылдарын сайзырадыр апаар.

Адак сөөлүндө, бир чагыг-сүмем, Антон Каваевичиниң орус классиктерден очулга ажылдарын уттуп болбас, ол хөй талалыг литератор. Ооң уран өнчүзү бай, келир салгалга салдары улут.

Январь-февраль, 2000 ч.

О, ШЕМИ БОРА КУННУ

Челер аъттар девиржиткен
Шеми хемниң уруу-дур мен.
Чедер черим Хадың-Бажы
Черге дегбейн челип ор мен.

О, Шеми бора кунну,
Оол, кыстың чалгыны сен.

Авам, ачам төрүп-ле каан
Арыг үстү Хадың-Бажы.
Арыг үстү Хадың-Бажын
Алгап чор деп авам чагыы.

О, Шеми бора кунну,
Оол, кыстың чадаганы.

Кожагарда кыштаг черге
Кожа хонар ак-ла өглер.
Кожа-кожа ак-ла өгге
Хомус ойнаар күжүр утбам

О, Шеми бора кунну.
Оол, кыстың тура-соруу.

Ак-ла хадың дазылындан
Чазап берген кызыл эзер.
Ачаң адын сыкпайн чор дээш,
Чассыдып каар кызы боор мен.

О, Шеми бора кунну,
Оглум, кызым хөлгези бол.



ДОПЧУЗУ

ТООЖУ, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

МААДЫР-ООЛ ХОВАЛЫГ. Хар иштинге уйгу.....	3
МОНГУШ ЭРЕС-ООЛ. Көдүрер-Даш тоожузу.....	12
РАИСА ОНДАР. Киш кудуруу.....	25
ХЕРТЕК КУСКУН-ООЛ. Бөрү аңчызы Көкүү ашак.....	27
Амы-тыным ында туудуш.....	28
Дүш, Көстүк биле Хартыга. Шооча.....	29
ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР	
САЛЧАК МОЛДУРГА. Иерусалим. Ельцинге чоок (памфлет).....	30
Өт чарыышкыны.....	32
КУУЛАР ЧЕРЛИГ-ООЛ. Кармам биле бодум.....	33
"Чүс шүлүүм дүңнелинде".....	34
НИКОЛАЙ КУУЛАР. Сөң.....	35
Сөстөр. Чааскаан.....	36
"Оңуп калган ногаан бүрү..." "Сугда салдаан сарыг бүрү...".....	37
СВЕТЛАНА ООРЖАК. "Каткывыстың чаңгыланган".....	37
"Далай-Лама диргискен бурганнардан" "Көрүжүңнүң чылыг чымчаан", "Үе-шагны узун дээр".....	38
"Сарыг чечек тудускан", "Кулбураан хемеден".....	39
ЭДУАРД МИЖИТ. Ынчалза-даа (Шүлүглел).....	39
РОМАН ЛҮДҮП. "Өңнүк тала болу бээри...".....	52
"Таңды-Тываң сагынганың күштүү ол бе?...".....	53
КАҢ-ООЛ ЧҮЛЬДҮМ. Ынакшылдың човулаңы.....	54
ОЛЧАТ-ООЛ МОНГУШ. Эртенги дүш. Апрель ай чылыг оџуу.....	55
Дарый мөңчө далаштырам.....	56
АЛЕКСАНДР ДАРЖАЙ. (Сонеттер) "Бедик сыннара баштарын теп ушкан куштар..." "Сагыжымны өөрүшкүтө бүргөп чораан".....	57
"Акша-мөңгүн, хөрөңгиниң, чагырганың", "Ак-көк Хемчик эриин орта төрүттүнер".....	58
ОСУР-ООЛ МОНГУШ. Кара чаштан кадарчы мен.....	59
ОНДАР ОХЕМЧИК. Эддептиг дүш.....	60
НИКОЛАЙ ОНДАР "Кара-баарым, чүрээмейни".....	61
Бажың көдүр херээжем, "Частың чечээ чараш-ла дээш...".....	62
ВЕРОНИКА ЧООДУ. "Динозавр мөчү бодун".....	62
ЧАА ҮННЕР	
УЛЪЯНА КУУЛАР. Эргимим сен.....	64
"Чутталганы быжыг каңга дөмейлеве". Хуула берзе.....	65
АК-КЫС САРЫГЛАР. "Бойдус черле хуулгаазын болур чүве".....	65
ПУБЛИЦИСТИКА	
МААДЫР ХОВАЛЫГ. Муң чылдың сөөлү сөзү.....	67

ЭДУАРД МИЖИТ. Мен бодаарымга...	71
---------------------------------	----

КРИТИКА, БИБЛИОГРАФИЯ

САНДЫЙ БАДАА. Сталинизм болгаш "Төңгүр-оол"	85
КЛАРА КУУЛАР. "Ынакшылдың сөөлгү белээн" сунуп турда....	92
САЙЛЫКМАА КОМБУ. "Тоол чурттут оолдуң" чаа хөөнү.....	99
КИМ ООРЖАК. Тываның баштайгы эртемдени Ооржак Самбуу Буян-оол оглунуң салымы.....	105

БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫВЫС

УЛУ КУУЛАР. Өткүт-түрлүг өндүр хөгжүм.....	107
--	-----

МООЛДА ТЫВА ЧОГААЛЧЫ

Т. ПУНЦАХ. Салгын.....	109
Даглар. Деңзи. Оглум. Назы.Кадайымга.....	110
Бөрү. шаанда. Удур-дедир. Ужурум.....	111

ОЧУЛГАЛАР

ДАШДОРЖИЙН НАЦАГДОРЖ. Кара-Чалым. Очул. Салчак Солагай.....	111
БАЛЖИРЫН ДОГМИД. Кижиниң ынак эжи. Очул. Любовь Хертек.....	115
ЮСУФ ХАС-ХАДЖИБ. "Аас-кежиктиг болурунун эртеми" деп номдан. Очул. Борис Казырыкпай.....	119
ЛЮДМИЛА САНЧАЙ. Шулбу. Очул. Ч. Куулар.....	122
ЛЮБОВЬ БАТУРИНА. Кайгамчыктыг чалыы назын.....	123
Аныяк шаам чазы чаа-ла дүшкен дээним. Очул. Молдурга Салчак.....	124

ОЮН-БАШТАК

ДОНГАК ДЫРТЫК. Хайлыг хуна.....	124
Чүвүр кеткен кошкар.....	126
ЧАП ЧУЛДУМ "Кудуруу-биле ээрер эвес.....	128
БИРГАД ДУПЧУР. Эмискиктээр хураган дег.....	129

УРУГЛАРГА БУЛУҢ

САЙЛЫКМАА КОМБУ. Артыш + Чинчи.....	131
БОРИС ЧЮДЮК. Албыс-Аяа.....	131
Мешкет-Хөк аржааны.....	132
Төвүт тоолдардан. "Бора-хөкпештин кажарлаашкыны". Очул. Салчак Молдурга.....	133

САРРА КУУЛАР Чечек-кыстың чугаазы.....	136
Дүрген чугаа.....	136

ЮБИЛЕЙЛЕР

М. Байыр-оол. Монгуш Кенин-Лопсан — делегей чергелиг эртемден этнограф.....	137
ЧЕРЛИГ-ООЛ КУУЛАР Байыр чедиришкени.....	139
Бисти дээрги Кенин-Лопсан.....	140
Уран салдары бай.....	141
КЛАРА САГДЫ. О, Шеми бора кунну.....	145

УЛУГ-ХЕМ № 1, 2000

**Литературно-художественный
и общественно-политический
журнал Союза писателей РТ.**

Главный редактор *Ч. Ч. Куулар.*
Редакторы издания *Ч. Ч. Куулар, Э. Б. Мижит.*
Художественный редактор *Н. Шалык.*

Сдано в набор 20.02.2000. Подписано в печать 30.04.2000. Формат 60×84^{1/16}.
Бумага типографская № 2. Гарнитура Baltuca Tuva. Печать офсетная.
Физ. печ. л. 9,25. Цена договорная. Заказ № 286. Тираж 999.

Редакция журнала «Улуг-Хем»,
667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57.

Типография Госкомитета РТ по печати и информации,
667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

